

VILNIAUS PEDAGOGINIS UNIVERSITETAS
PEDAGOGIKOS IR PSICHOLOGIJOS FAKULTETAS
PSICHOLOGIJOS DIDAKTIKOS KATEDRA

Dalia Nasvytienė

VAIKO ELGESIO IR EMOCINĖS PROBLEMOS

Kontekstas, psichologinis įvertinimas ir pagalba

Metodinis leidinys aukštajai mokyklai

Vilnius, 2005

UDK 159.927
Na229

Apsvarstyta ir rekomenduota spausdinti Vilniaus pedagoginio universiteto Psichologijos didaktikos katedroje 2004 m. rugpjūčio 30 d. (protokolo Nr. 11) bei Vilniaus pedagoginio universiteto Pedagogikos ir psichologijos fakulteto taryboje 2004 m. spalio 27 d. (protokolo Nr. 3).

Recenzavo doc. V. Rimkevičienė

ISBN 9955-20-001-4

© Dalia Nasvytienė, 2005
© Vilniaus pedagoginis universitetas, 2005

TURINYS

ĮVADAS	5
APIBRĖŽIMO PROBLEMATIKA	7
VAIKO ELGESIO IR EMOCINIŲ PROBLEMŲ SAMPRATA	9
Psichoanalitinės ir psichodinaminės teorijų požiūris	10
Prieraišumo teorijos požiūris	14
Bihevizmo ir mokymosi teorijų požiūris	17
Socialinės kognicijos teorijų požiūris	21
Ekologinių teorijų požiūris	24
AGRESYVAUS ELGESIO PROBLEMOS VAIKYSTĖJE	27
Išraiškos įvairovė	27
Priežastys ir kontekstas	38
Psichologinis įvertinimas	52
Psichologinė pagalba	56
VAIKO NERIMO BŪSENOS IR BAIMĖS	65
Išraiškos įvairovė ir kontekstas	65
Psichologinis įvertinimas	72
Psichologinė pagalba	73
NUOTAIKOS PROBLEMOS VAIKYSTĖJE	77
Išraiškos įvairovė ir kontekstas	77
Psichologinis įvertinimas	79
Psichologinė pagalba	81
Naudota literatūra	84
Situacijų sprendimo atsakymai	91

IVADAS

Vaiko elgesio ir emocinių problemų apžvalga bei analizė prasminga dėl kelių priežasčių. Viena, visuomenėje egzistuoja dažnai nepagrįstas ir vienpusis požiūris, kad vaikai „išaugo savo bėdas“, jos trumpalaikės ir nevertos atidesnio susidomėjimo. Kiekviena mažuosius auginusi šeima, darželio auklėtojos pasiruošę pateikti pavyzdžių, kaip viena ar kita baimė, kaprizai buvo laikini, „tranzitiniai“ svečiai vaiko gyvenime. Ikimokyklinio amžiaus vaikų kognityvinė, socialinė, emocinė raida iš tiesų yra nepaprastai sparti ir dinamiška, todėl konkretus vaiko vystymosi pokytis gali ir sukelti, ir sušvelninti nepageidaujamos jo elgsenos apraiškas. Visgi pastaraisiais dešimtmečiais psichologai, pedagogai ir psichiatrai atkreipė dėmesį į tai, kad ir vėlesniame amžiuje išlieka nemaža dalis vaikystėje išryškėjusių elgesio ir emocinių problemų, kurios daro neigiamą įtaką asmenybės savijautai ir adaptacijai.

Kita vertus, labai svarbu laiku atpažinti, įvertinti ir bandyti įveikti vaiko ir jo šeimos gyvenimą trikdančias elgesio ir emocines problemas. Be specialistų pagalbos dažnai sunku suprasti, kada mažesnio brolio ar sesutės erzinimas peržengia leistinas ribas ir tampa problemos signalu, ar ir kiek galima toleruoti įsakmų atžalos trypimą kojomis prie parduotuvės kasos, reikalaujant nupirkti mėgstamų ledinukų. Tinkama ir laiku suteikta psichologinė pagalba padeda išvengti nemalonių tokio elgesio pasekmių, atveria kelią sėkmingai asmenybės raidai.

Atkreiptinas dėmesys, kad leidinyje vartojamas terminas *vaiko elgesio ir emocinės problemos* yra labai sąlyginis, minimas tik pasitikslinus, kokios būtent problemos yra įtraukiamos į apžvalgos ratą. Šiam leidiniui renkant medžiagą, buvo susidurta su nevienalyčiu ir skirtingai traktuojamu minėtų problemų apibrėžimu. J. M. Kauffmanas (2001) joms priskiria aktyvumo ir dėmesio sutrikimą, agresyvų ir antisocialų elgesį, priklausomybes, ankstyvą seksualinį gyvenimą, nerimo ir depresijos sutrikimus, raidos sutrikimus (autizmą, Aspergerio sindromą). G. A. Gimpel, M. L. Holland (2003) šalia minėtų į sąrašą įtraukia po-trauminio streso sutrikimą ir kitas problemas (enurezę, enkoprezę, miego ir maitinimo problemas ir kt.). Vaikų ir paauglių psichiatrai, vertindami minėtus sutrikimus, vadovaujasi savo kelrodžiu – TLK-10 klasifikacija (1997). Joje tarp elgesio ir emocinių sutrikimų, atsirandančių vai-

kystėje ir paauglystėje, minimos kelios jų kategorijos, pavyzdžiui, hiperkineziniai sutrikimai, elgesio sutrikimai, emocijų sutrikimai, socialinio bendravimo sutrikimai, tikai ir pan. Rengiant šią mokymo priemonę, norėta apžvelgti kai kurių vaiko amžiaus elgesio ir emocijų problemų raidą nuo jų pradinių požymių iki aiškiausių apraiškų, vertinamų psichiatrų. Leidinys skirtas psichologinei problemų sandarai, jų priežastims bei formavimosi dėsniams suprasti, pagalbos kryptims nustatyti. Daugiausiai dėmesio skirta agresyviai vaiko elgesiui, kaip vienai dažniausiai tokiaame amžiuje pasitaikančiai problemai, tirti, taip pat nerimo ir baimių, liūdnos nuotaikos problematikai. Pasirinkimą nulėmė ir tai, kad jų pradžia dažniausiai siejama su ankstyvąja vaikyste – tuo laikotarpiu, kada ydingas vaiko reagavimas į aplinką tik formuojasi, yra atviras stebėjimui ir lengviau koreguojamas. Knygoje medžiaga išdėstyta pirmiausiai pateikiant nagrinėjamos problemos apibrėžimą, jos sampratą bei priežastis įvairių teorinių perspektyvų požiūriu, toliau nagrinėjama konkreti problematika, akcentuojant atpažinimo, įvertinimo ir psichologinės pagalbos etapus. Atsižvelgiant į pasirinktą amžiaus tarpsnį, norėta pabrėžti, kad itin svarbi visų vaiko priežiūros grandžių – tiek tėvų, tiek auklėtojų ir psichologų – orientacija bei savitarpio supratimas konkrečios problemos atveju. Skirsnelių pabaigoje pateikti atviri klausimai turėtų pagelbėti studentams įtvirtinti išdėstytą medžiagą, ieškoti argumentų, padedančių pagrįsti ar atmesti įvairius atsakymus.

Noriu padėkoti visiems, padėjusiems parašyti ir išleisti leidinį, visų pirma šeimos nariams ir seseriai Jūratei, kurių jautrumas ir rūpestis leido man sukaupti, apmąstyti ir išdėstyti savo mintis. Taip pat esu dėkinga kolegoms, patarimais ir pastabomis papildžiusiems knygoje išdėstytą medžiagą, patikslinusiems vartojamus terminus.

APIBRĖŽIMO PROBLEMATIKA

Kaip jau buvo minėta, vaikystės amžiaus problemų skirstymas į elgesio ir emocijų sritims priklausančius darinius yra sąlyginis. Galima teigti, kad bet kokia vaiko problema turi ir emociinę, ir elgesio sudedamąją dalį, todėl būtų sunku rasti grynų tokio skirstymo apraiškų. Pavyzdžiais galėtų būti atvejai, kai viduje glūdinti baimė ar nesaugumo jausmas (emocinės priežastys) verčia vaiką elgtis priešišškai, agresyviai; savo ruožtu labai jūdriūs vaikai dažnai išgyvena liūdesį, kai bendraamžiai juos atstumia, nepriima žaisti drauge. Elgesio ir emocijų kategorijos nepaneigia viena kitos. Šiais ir panašiais atvejais labai sunku vienareikšmiškai atriboti elgesio ar emocijų sferos ribas, įvardyti priežasties – pasekmės santykį. Taigi dažnai pastebima, kad kartu egzistuoja kelios elgesio ir emocijų problemos. Nūdienos psichologai, pavyzdžiui, Th. Achenbachas (1991), vaikystės ir paauglystės amžiaus problemas siūlo skirstyti į *eksternalias* ir *internalias*. Pirmosioms priklausytų į aplinką nukreiptas elgesys – agresyvūs ir destruktivūs veiksmai, išveika, prieštaraujantis neklusnumas ir pan. *Internalijų* problemų (nusišalinimo, nerimo, depresijos) išraiška nukreipiama daugiau į vidų. Autoriaus nuopelnu galima laikyti tai, kad jis pastūmėjo klasifikacijos akcentą problemų išraiškos krypties link, tačiau tenka atskirai detalizuoti kitų vaiko sunkumų, pavyzdžiui, valgymo sutrikimų, santykį su eksternaliomis / internaliomis problemomis.

Greta psichologinių dimensijų sąlygojamų sunkumų, svarbių daugiau teoriniu, konceptualiū aspektu (kodėl kyla viena ar kita problema?), elgesio ir emocijų problemas sunku apibrėžti ir todėl, kad trūksta vieningų kriterijų, *ką ir kada* reiktų taip pavadinti? Vaikų ir paauglių psichiatrų pagalba būtina labiausiai išreikštų elgesio ir emocijų sutrikimų atvejais (tuomet medikai vadovaujasi TLK-10 klasifikacijoje išdėstytais kriterijais), tačiau kaip tėvams, pedagogams susiorientuoti, kada neraminantis elgesys tampa problemišku? Šiame leidinyje problemišku vadinamas elgesys, nesiekiantis sutrikimo ribos (remiamasi anksčiau minėtoje klasifikacijoje nurodytu apibrėžimu, jog sutrikimu laikoma „klinikinių simptomų grupė ar elgesio pakitimai, dažniausiai varginantys žmogų arba bloginantys amenybės funkcionavimą. Izoliuoti socialiniai nukrypimai ar konfliktai be asmenybės disfunkcijos nepriskiriami <...> sutrikimams“ (TLK-10 psichikos ir elgesio sutrikimai, p. 6).

Nėra universalių raidos normų, tiksliai apibūdinančių priimtino elgesio ribas. Kiekvienas mažylis kartais supyksta, nekalba ar piktžodžiauja. Kita vertus, kiekviena šeima ar socialinis sluoksnius taip pat skiriasi savo supratimu, kokį elgesį ar emocijų išraišką laikyti nepriimtina. Vienos šeimos gali toleruoti agresyvius vaiko veiksmus kaip adekvačius savęs įtvirtinimo ženklus („mano vaikas turi mokėti pakovoti už save“), kitos vaikams neperka žaislinių ginklų, formuodamos pacifistines nuostatas. Taigi problemiškas ir normalus elgesys / emocijos skiriasi ne tik ir ne tiek savo turiniu, kiek dažnumu, išraiškos įvairove, sąlygota vaiko socialinės aplinkos taisyklių. D. P. Moynihanas (1993) apibendrina, kad netoleruotinu suvokiamas elgesys, keliantis grėsmę konkrečios visuomenės stabilumui, saugumui, vertybėms. J. M. Kauffmanas (2001) siūlo konstatuoti elgesio ar emocinę problemą tuomet, kai vaiko elgesys tam tikrose situacijose dažnai skiriasi nuo tikėtinų jo amžiaus vaikų reakcijų, neatitinka socialinės grupės taisyklių; tai pastebima įvairioje aplinkoje (šeimoje, darželyje, vaikų žaidimo aikštelėje ir pan.); elgesys nekina įprastu būdu auklėjant ir lavinant vaiką. Rašydamas apie tokius mokyklinio amžiaus vaikus, E. Boweris (1981) nurodo, kad jie turi mokymosi sunkumų; neužmezga patenkinamų tarpasmeninių santykių su bendraamžiais ir mokytojais; netinkamai elgiasi įprastinėmis sąlygomis; nuolat jaučiasi nelaimingi; turi polinkį asmenines ar mokyklos problemas išgyventi su baime, fiziniais pojūčiais, skausmu (Kauffman, 2001).

1. Kodėl sunku apibrėžti vaiko elgesio ir emocines problemas?
2. Prisiminkite kriterijus, leidžiančius susiorientuoti, koks elgesys laikytinas nepriimtiniu?

VAIKO ELGESIO IR EMOCINIŲ PROBLEMŲ SAMPRATA

Visos raidos teorijos yra nuoseklios prielaidų sistemos, kuriomis siekiama paaiškinti žmogaus vystymosi pokyčius, aptarti mechanizmus, dalyvaujančius vykstant šiam procesui. Vaiko elgesio ir emocinėmis problemomis susidomėta nuo pat eksperimentinės vaiko psichologijos pradžios, datuojamos paskutiniais XIX a. metais. 1896 m. L. Witmeris, J. Cattello ir W. Wundto mokinys, Pensilvanijos universitete detaliai ištyrė ir aprašė berniuką, turėjusį rašymo sutrikimą. Autorius atkreipė dėmesį į emocinės sferos ir asmenybės įtaką mokymuisi. Tai buvo klinikinio tyrimo metodo precedentas (vėliau tokią vaiko tyrimo priemonę nuosekliai plėtojo J. Piaget). Beveik tuo pačiu metu prancūzas A. Binetas, žymus vaiko intelekto galių tyrėjas, įsteigia žurnalą „L'Annee Psychologique“ (1894), skirtą visų pirma naujausiems vaikų psichologijos atradimams pagarsinti. 1899 m. jis subūrė Vaiko psichologinių studijų draugiją (*Societe libre pour l'Etude psychologique de l'Enfant*). Panašiu metu mezgėsi ir vaiko raidos koncepcijos, įprasminančios gausėjančius vaiko elgesio ir psichinės veiklos stebėjimus. Pirmasis Amerikos psichologų asociacijos prezidentas (1891) ir pirmasis psichologijos profesorius savo šalyje (1883) S. Hallas tarp kitų temų domėjosi ir žmogaus raidos psichologija, ypač paauglystės tarpsniu, jo nuomone, kertiniu žmogaus galimybių sklaidos laikotarpiu. Šis mokslininkas skatino individualizuoti bausmes, atsižvelgiant į nusižengusio vaiko amžių, nes „mažų vaikų atsakas į bausmę yra kerštas; vyresni siekia išvengti pakartotino veiksmo, vyriausieji turi tikslą pasikeisti <...>“ (Langlois, Ritter ir kt., p. 42). Nepaisant neišvengiamų to meto psichologinės minties ribotumų, pavyzdžiui, gana mechaniško biologijos dėsnių pritaikymo psichikos procesams tirti ar pažiūros į raidos psichologiją kaip į antraeilę, mažiau svarbią psichologijos discipliną, vaiko asmenybė pamažu tapo mokslinių tyrimų objektu. Toliau bus apžvelgiama, kaip svarbiausios XX a. teorijos suprato vaiko elgesio ir emocinių problemų kilmę. Žvelgiant iš šių dienų perspektyvos, kai kurie samprotavimai gali atrodyti pernelyg kategoriški ar vienpusiai. Anot R. Lernerio, vieno iš fundamentalaus keturtomio „Vaiko psichologijos vadovas“ (1998) bendraautorį, „šiuolaikinių raidos teorijų jėgą ir stiprybę sudaro sugebėjimas neapsiriboti viena kuria nors žmogaus dimensija, pavyzdžiui, suteikti

pirmenybę kognicijoms, emocijoms ar stimulo – atsako ryšiams <...>. Asmenybė nėra biologizuojama, psychologizuojama ar sociologizuojama, greičiau „sistematuojama“, t. y. į individo raidą žvelgiama per įvairių kintamųjų matricą, dinamiškus skirtingų lygmenų santykius tarp jų“ (Langlois, Ritter, p. 1). Įgimto / įgyto, biologinio / socialinio prado ar šuoliško / laipsniško vystymosi santykis, anksčiau supriešintas įvairių psichologų, nebeteko dichotomijos atspalvio. Akademinių ginčą *ar – ar* kategorijomis apie priežasties – pasekmės santykius tarp, pavyzdžiui, vaiko genetinio paveldo ir jo aplinkos, pakeitė samprotavimai apie tamprius dvikrypčius jų tarpusavio ryšius. Ne tiek svarbu, kuris jų pirminis ar dominuoja antrojo atžvilgiu – prasmingiau tyrinėti, kaip vienas reiškiasi per kitą, kokių sąlygų visuma tarp jų palaiko pusiausvyrą. Kaip teigia V. Green (2003), raida nebėra supaprastintai suvokiama kaip prigimties ir aplinkos ginčas. Išties įžvalgiai šiandien atrodo E. Ericsono mintis, kad bet kokios biologinės reakcijos ar žmogaus vystymosi metu atsiradęs elgesys turi būti vertinamas kaip nuolat kintanti tarpusavio reguliacijos galimybių seka.

Psichoanalitinės ir psichodinaminės teorijų požiūris

S. Freudo (1856–1939) suformuluoti psichoanalizės postulatai stipriai paveikė XX a. psichologinį mąstymą ir paklojo pamatus kelioms psichodinaminėms koncepcijoms. Visos jos siekia paaiškinti, kaip veikia žmogaus psichika, kokia patirtis dėsningai suformuoja psichopatologinį simptomą. Iki mūsų laikų išsiskyrė samprata, kad elgesio ar emocinė problema atsiranda sutrikus dinaminei asmenybės dalių pusiausvyrai.

Savo pažiūras S. Freudas formavo klinikinės medžiagos pagrindu. Jis teigė, kad žmogų galima palyginti su kristalu: kaip irdamas kristalas atskleidžia savo gardelių struktūrą, taip ir simptomų kamuojamas žmogus išryškina savo asmenybės sandarą. S. Freudas pasiūlė topografinį psichikos klodų modelį. Koncepcijos kūrimo pradžioje autorius teigė apie sąmonę, priešsąmonę ir sąmonę, vėliau (1923) sukonkretino savo idėją iki Id, Ego ir Superego dalių. Id yra įgimtoji psichikos dalis, instinktų rezervuaras ir psichinės energijos, arba *libido*, buveinė, egzistuojanti pagal malonumo principą – išvengti skausmo, tučtuojau jausti

pasitenkinimą. Visuomeninė būtis apriboja pirminių varų – gyvenimo ir mirties instinktų – apraiškas. Gyvenimo instinktai akivaizdūs seksualinio potraukio pavidalu, siekimu išlikti ir įsitvirtinti. Verta pritari D. Schultz (1976) nuomonei, kad S. Freudas ne taip kruopščiai aprašė mirties instinktą, nesuformulavo vieningos jo pasireiškimo formos. Id reiškiasi per pirminius procesus – sapnus, vaizduotę, fantazijas. Ego bei Superego susiformuoja vaikui vystantis. Ego palaipsniui diferencijuojasi iš Id apytikriai pirmaisiais gyvenimo metais, kai vaikas pradeda skirti *Aš* ir *ne Aš*, atlikti tikslingus veiksmus. Pavyzdžiui, maždaug trijų mėnesių mažylis pirmą kartą sąmoningai nusišypso mamai, ir tokią emocijų raišką galima sieti su Ego pradžia. Ego veikia pagal realybės principą, siekia palaikyti žmogaus adaptacijos kokybę, yra nuolatinis mūsų laukas tarp Id ir Superego; jo instrumentai yra taip vadinamieji antriniai procesai, arba mąstymas, kalba, suvokimas, valingas veiklos planavimas. Superego atstovauja idealams, vertybių sistemai ir siekia moralinio tobulumo. Tokia psichikos struktūra, kaip jau minėta, yra konflikto tarp varų ir socializacijos reikalavimų pasekmė. Nuolatinė priešprieša tarp Id ir visuomenės taisyklių verčia Ego ieškoti išeities, jausti mažiau įtampos. Straipsnyje „Anapus malonumo principo“ (1920) S. Freudas teigė, kad „sąmonei svarbiau <...> apsiginti nei suvokti“ (Фрейд, 1969, c. 42). Šią funkciją atlieka gynybiniai mechanizmai: projekcija, represija, idealizacija ir kt., tam tikru laipsniu iškreipiantys tikrovės suvokimą, padedantys išlaikyti savigarbą. Neurotinis simptomas yra signalas, kad Ego nepakankamai sėkmingai ginasi nuo instinktų spaudimo.

Mintis apie galingą instinktyvių sąmonės jėgų įtaką žmogaus vystymuisi atrodė pakankamai revoliucinga Viktorijos laikų Europoje, akcentavusioje racionalų ir valios pradus. Tad psichoanalizės teorija sunkiai skynėsi kelią į mokslinių doktrinų statusą. Pats terminas *psichoanalizė* yra suprantamas ne tik kaip teorija, bet ir kaip gydymo metodas, laisvų asociacijų ir sapnų analizės dėka leidžiantis prasišverbti į žmogaus psichikos gelmes. Šaknis *analizė* galėjo atsirasti kaip mokslininko pagarbos tiksliesiems mokslams ženklas. Neabejotinas S. Freudas nuopelnas yra mintis apie visuotinę sąryšį tarp įvairių psichinių procesų. Tokiu požiūriu nėra atsitiktinių žmogaus veiklos apraiškų, visos dėsningai susiję. Taip iš pirmo žvilgsnio nelogiškas ir nesuprantamas sap-

nas tampa „karališku keliu į pasąmonę“, nes akivaizdus sapno turinys maskuoja sąmonei nepriimtina norą. Autoriaus terminais kalbant (1969), psichoanalizė yra instrumentas, leidžiantis Ego palaiapsniui įsiskverbti į Id.

Raidos psichologijos požiūriu, S. Freudo teorija užima ypatingą vietą. Tai pirmoji vaiko asmenybės vystymosi teorija, nors pats jos kūrėjas klinikinę medžiagą sukaupė dirbdamas su suaugusiais pacientais. 1909 m. paskelbtoje studijoje apie penkiamečio berniuko fobijas jis aprašo ne tiesioginio stebėjimo ar tyrimo rezultatus, o atkurta, retrospektyvios analizės pagalba sudarytą vaiko pasaulio vaizdą. Vėliau toks hipotetinis psichoanalizės pobūdis, eksperimentinio metodo ignoravimas tapo kritikos taikiniu: teigta, kad klasiko teiginiai neįrodyti, dogmatiški. Kaip svarbiausią vaikystės konfliktą S. Freudas įvardijo Edipo kompleksą, kuriam būdingos seksualinio pobūdžio varžybos dėl meilės, universalios visoms tautoms. Jis vystosi branduolinės šeimos kontekste, mamos – tėvo – vaiko santykių trikampyje. Edipo kompleksą šiek tiek skirtingai išgyvena berniukai ir mergaitės. Įtampos šaltiniu tampa berniuko siekimas seksualiai suartėti su mama, nugalėti dominuojantį tėvą. Trejų–ketverių metų vaikas yra pakankamai kognityviai brandus, kad suprastų tokių minčių destruktivumą, todėl natūraliai kyla baimės jausmas už galimą kastraciją, agresiją iš tėvo pusės. Tokio amžiaus berniukas, viena vertus, bijo ir jaučiasi kaltas prieš tėvą, kita vertus, identifikuoja jį su juo kaip vyro, žmogaus idealu. S. Freudo teigimu, identifikacija yra pirmoji emocijų ryšių forma, sustiprinanti nevirtą asmenybės struktūrą vertybiniu stuburu. Per Edipo kompleksą formuojasi Superego, šiame kontekste matomas kaip „dviejų nepaprastai reikšmingų biologinių veiksmų, būtent ilgą laiką trukusio vaiko bejėgiškumo <...> ir Edipo komplekso, rezultatas“ (Фрейд, 1969, c. 178). Minėto amžiaus mergaitėms meilės objektu tampa tėvas (todėl kartais vartojamas Elektros komplekso pavadinimas, prisiminus antikos heroję, kuri meilinosi broliui, kad šis užmuštų motiną ir jos meilužį – tėvo žudikus). Kastracijos baimė mergeitei nėra aktuali, todėl per šį periodą mergaitės išgyvena mažiau intesyvų jausmą – penio, kaip galios ir jėgos ženklą, pavydą. Taigi pagrindiniu Superego varikliu paskelbęs kastracijos baimę, S. Freudas logiškai priėjo prie išvados, kad mer-

gaičių Superego silpnesnis, o ir jų psichologinė sandara esanti mažiau išvystyta. Tokia nuomonė dabarties požiūriu atrodo arogantiška ir nepagrįsta. Neišspręstas ar nesėkmingai išspręstas Edipo kompleksas išlieka aktualus visą gyvenimą.

Psichodinaminės pakraipos teorijos perima pagrindinius psichoanalizės postulatus – lemiamą ankstyviausios patirties įtaką, sąmonės / pasąmonės dialektiką, visuotinio sąryšio principą, – tačiau akcentuoja vis kitus vaiko raidos aspektus. Ego psichologijos atstovė A. Freud (1895–1982), jauniausia klasiko duktė, nuosekliai propagavo tėvo idėjas. Ji teigė apie universalų teorijos validumą, įgalinantį paaiškinti visus asmenybės raidos klausimus, ne tik neurotinio vaiko ar seksualinio vystymosi problemas. Pritaikiusi psichoanalitinį metodą savo klinikiniame darbe su vaikais, autorė surinko vertingus stebėjimo duomenis, skrupulingai fiksavo vaikų kalbą, elgseną. Tai leido konceptualizuoti šešias lygiagrečias vaiko raidos linijas, tarp kurių psychoseksualinė vadinama šalia patikėjimo savimi linijos, mamos – vaiko ryšio linijos ir kitų. Lyginant su retrospektyvia S. Freudo mąstysena (nuo suaugusio prie vaiko), A. Freud požiūris buvo daugiau prospektyvus, atviras įvairioms raidos galimybėms. Kaip ir tėvas, ji teigė, kad vaiko vystymąsi lemia jo poreikiai ir aplinka, tačiau greta kertinės S. Freudo konfliktiško jų santykio sampratos, A. Freud pasiūlė ir kitą – deficito – terminą, aktualų tuomet, kai vaiko reikmės nepakankamai patenkinamos. Garsiaame darbe „Ego ir gynybos mechanizmai“ (1936–1954) ji akcentavo būtent adaptyviąją šių mechanizmų paskirtį ir praplėtė tėvo pažiūras mintimi, kad kiekvienas žmogus turi sau specifinį jų repertuarą. Užuoamina, kad gynybos būdai yra nevienodai veiksmingi, suponavo jų rangavimo idėją, vėliau išplėtotą įveikos teoretikų. Deja, ir A. Freud, ir S. Freudas nepakankamai nagrinėjo gynybos mechanizmų pradžios kontekstą – kada tiksliai jie pradeda veikti vaikystėje, kokios vaiko asmenybės, santykių su tėvais ypatybės susijusios su vienu ar kitu mechanizmu. Skaitytojams liko vertinga autorės pastaba, kad „įvairių gynybos būdų stebėjimas neatskleidžia juos sukėlusių procesų“ (Freud, 1954, p. 9).

Kita psichodinaminė – objektų ryšių – teorija siejama su britų psichoanalitikės M. Klein (1882–1960) vardu. Objektai įvardijami reikšmingi ankstyvosios vaiko patirties žmonės. Santykių su jais patirtis kon-

densuotu, apibendrintu pavidalu išlieka aktuali visą gyvenimą. Naujagimio žaidimų ir fantazijų stebėjimą M. Klein apibendrina nuomone, kad nerimas ir gėda, Freudo siejami su Edipo kompleksu laikotarpiu, akivaizdūs daug anksčiau, pirmaisiais gyvenimo metais, bendraujant su mama.

Prieš porą dešimtmečių susiformavusi neuropsichoanalizės kryptis radosi empiriškai mąstančių mokslininkų dėka ir turi tikslą suvienyti psichoanalizės tiesas su naujausiais neuromedicinos pasiekimais. Palikus istorijai nesutaikomą kovą tarp instinktų ir visuomeninio gyvenimo, ieškoma jų jungties, sąlyčio taškų. Teorine išėties pozicija priimama nuomonė, kad pirmieji emociniai išgyvenimai yra pamatiniai asmenybės struktūrai formuoti. Tokią poziciją užimantys autoriai kruopščiai ir kūrybiškai tyrinėja kūdikio – mamos ryšį, pasitelkia tiksliausių aparatūrą. Vienas žymiausių tyrinėtojų A. Schore (2003) mano, kad vaiko biologinių sistemų brendimo sparta priklauso nuo tarpasmeninių santykių kokybės, o emocinis vaiko ir globėjo ryšys yra terpė, kurioje vystosi vaiko smegenys. Moksliniai tyrimai leidžia teigti, kad dešinysis galvos smegenų pusrutulis, kaupiantis su emocinėmis būsenomis susijusią informaciją, veikia kaip dinaminis neurobiologinis Freudu išskirtos sąmonės substratas (Schore, 2003, p. 26).

Prieraišumo teorijos požūris

Aptariant vaikų elgesio ir emocijų problemas, išskirtinė vieta tenka prieraišumo teorijai. Paminėtina, kad lietuvių psichologijos terminijoje angliška sąvoka *attachment* verčiama dviem terminais. Čekulienė (1997), detaliai ir išsamiai tyrusi ankstyvuosius kūdikių ir motinų bendravimo būdus, vartojo *prieraišumo sąvoką* tarpusavio santykio, abipusio ryšio prasme. Milašiūnas ir kt. (2004) šį terminą siūlo versti kaip *prisirišimą*, akcentuojant jo tapsmą, procesą. Teorijos kūrėjas J. Bowlby (1907–1990) nepatenkinamus mamos – vaiko santykius tiesiogiai siejo su paauglystės laikotarpio elgesio sunkumais. Po psichologijos studijų Kembridžo universitete jaunas mokslininkas metus dirbo elgesio problemų turinčių paauglių mokykloje (darbą apibendrina 1946 m. išleistoje studijoje apie keturiasdešimt keturis jaunos vagilius). Ši patirtis, praturtinta stebint karą audrų atskirtas šeimas, nulėmė tolimesnių J. Bowlby studijų kryptį – ilgalaikio vaiko atsiskyrimo nuo mamos pasekmes. Neapsiribojęs psicho-

analizės siūlyta vaiko priklausomybės nuo globėjo sąvoka ar infantiliškų fantazijų nagrinėjimu, J. Bowlby pasitelkė etologų stebėjimo patirtį ir atkreipė dėmesį į tai, kad beždžionių jaunikliai pirmuosius gyvenimo mėnesius fiziškai ir emociškai labai artimai bendrauja su savo motinomis. Visa tai leido postuluoti nuomonę, kad artimo ryšio ieškojimas yra svarbiausia naujos gyvybės motyvacija, tiesiogine prasme padedanti išgyventi. Mažylis visomis išgalėmis – kūno judesiais, mimika, šypsena, vogravimu – siekia saugaus ir šilto santykio su artimiausiu globėju, dažniausiai mama. Idealiu atveju šio socialinio instinkto kreipiamas elgesys tampa patikimu atspirties tašku tyrinėti aplinką ir save. 1969 m. paskelbta trilogija apie prierašumą tapo kelrodžiu vaisingiems proceso tyrimams. Mokslineje ir visuomeninėje sąmonėje naujoji sąvoka įsitvirtino kaip raidos rėmo ir krypties sinonimas. Ankstyvoji bendravimo su mama patirtis, vartojant etologų terminą, palieka tvirtus, vėliau nekintančius „įspaudus“ vaiko sąmonėje. Šiuo atveju itin svarbi J. Bowlby'o mintis, kad „joks kitas elgesys nėra lydimas tokių stiprių jausmų kaip prisirišimas“ (Bowlby, 1973, p. 209). Taip pat akcentuotina, kad prierašumas, J. Bowlby'o nuomone, reguliuoja vaiko elgesį. Autorius novatoriškai pasiūlė, kad prierašumą galima matuoti mamos artumo siekimu baimės ir netikrumo akivaizdoje.

Paprastai prierašumas formuojasi per *keturias augimo fazes*. Maždaug iki šešių–aštuonių savaičių naujagimis demonstruoja polinkį fiksuoti žvilgsnį į globėją, klausytis jo balso, mėgsta būti arti, atkreipti į save jo dėmesį, tačiau išsiskyrimo situacija nesukelia stipresnio afekto. Šešių–aštuonių mėnesių mažylis jau skirtingai reaguoja į pažįstamus ir nepažįstamus žmones. Per išreikšto prierašumo fazę (iki pusantrų–dvejų metų amžiaus) normalios raidos vaikai, trumpam išsiskyrę su mama, tipiškai ir išraiškingai elgiasi. Jų elgesį J. Bowlby aprašo pasinaudojęs ilgametės bendradarbės M. Ainsworth pasiūlyta saugaus arba nesaugaus prierašumo dimensija. Taigi *saugiai* prisirišę vaikai protestu sutinka mamos išėjimą, nenori likti su nepažįstamu globėju, tačiau greit nurimsta mamai sugrįžus, atnaujina nutrauktą veiklą. *Nesaugiai* prisirišę vaikai elgiasi dvejopai: vienu atveju jie išoriškai ramiai sutinka mamos išėjimą, gali ir neverkti, neprotestuoti, tačiau mamai grįžus nesiglaudžia, nesiekia apkabinti, nuo jos nusisuka (nesaugaus-vengiančio prierašumo potipis). Kitu atveju vaikų

elgesys ir su mama, ir be mamos labai skiriasi nuo anksčiau aprašytųjų: jie sunkiai atsiskiria nuo mamos, labai nepatenkinti jai išėjus, ilgai nenurimsta jai sugrįžus, elgiasi prieštarinčiai – ir siekia kontakto, ir priešinasi pastangoms jį atkurti (toks elgesys sudaro nesaugaus-ambivalentiško prieraišumo potipį). Amerikietė M. Main (1990) įvedė *dezorganizuoto* prieraišumo sąvoką, kuria apibūdinamas elgesys, netelpantis į anksčiau išvardytas kategorijas. Tokie vaikai neturi jokio aiškaus būdo įveikti išsiskyrimo su mama stresą. Paskutiniai – ketvirtoji – prieraišumo formavimosi fazė tiksliau turėtų būti vadinama susiformavusio darinio faze. Ji datuojama nuo dvejų metų amžiaus, kada trumpalaikio išsiskyrimo nerimo apraiškos silpsta, suformuota prieraišumo kokybė nulemia vaiko elgesį naujose situacijose, sutikus nepažįstamus žmones.

Prieraišumo tyrimai padėjo pagrindus psichologinei vaiko – mamos santykių abėcėlei. Tapo akivaizdu, kad svarbu ne tik formalios ryšio charakteristikos, pavyzdžiui, kartu praleistas laikas, bet ir santykio kokybė – emociškai nuvargusi ir vaiko poreikiams šalta mama neužtikrina sėkmingos vaiko raidos. Prieraišumo tyrimai intensyvūs ir šiuo metu – ieškoma tarpkultūrinių ypatybių, palankių ir nepalankių veiksnių, tyrinėjamos proceso pasekmės. Šiaurės Vokietijos bendruomenėje stebėta gana daug vengiančio prieraišumo atvejų, Japonijoje – ambivalentiško prieraišumo atvejų. Duomenys aiškinti tose visuomenėse dominuojančiomis vertybinėmis orientacijomis: Vokietijos regione tolerantiškai žiūrima, kai vaikai trumpam išsiskiria su mama; Japonijoje, priešingai, vaikai itin retai lieka be mamos, ir svetimo, nepažįstamo draugija vaikui yra nesuprantamas reiškiny. Stipriai tikėtinas saugus prieraišumas, jei mama jautri vaiko poreikiams – neleidžia ilgai verksti, palaiko ir sustiprina teigiamus jausmus. Akcentuojamas mamos sugebėjimas atlaikyti emociškas vaiko audras, nepersiiimti neigiamais vaiko afektais. JAV psichologai (2001) teigia, kad apie 65 proc. vidutinio lygio amerikiečių šeimose augančių vaikų yra saugiai prisirišę, 23 proc. – patenka į nesaugaus-vengiančio prieraišumo, 12 proc. – į nesaugaus-ambivalentiško prieraišumo kategorijas (Cole, Cole, 2001, p. 241). Moderniaisiais prieraišumo tyrimais (Isabella, 1995; Thompson, 1998) bandoma atsakyti į du svarbiausius klausimus: 1) kas lemia prieraišumo tipų įvairovę? ir 2) kokia jų įtaka vėlesnei vaiko asmenybės raidai?

Bihevizorizmo ir mokymosi teorijų požiūris

Jau XIX a. pabaigoje skelbti raginimai psichologijos mokslo turiniu laikyti ne spekuliatyvų reiškinį aiškinimą, o empirika grįstus duomenis iš esmės atitinka bihevizorizmo teorijos dvasią, tolesnio amžiaus pradžioje suformuluotą judėjimo ideologo J. Watsono (1878–1958). Šūkis „atsigręžk į faktus“ skambėjo diametriškai priešingai S. Freudo metodologijai, propagavusiai remtis introspekcijos (savistabos) duomenimis. Nūdienos psichologai čia išvelgtų priešpriešą tarp nomotetinio / idiografinio ar kiekybinio / kokybinio metodo šalininkų. Atsiribojęs nuo kūno ir sielos dualizmo problemos, mokslininkas psichologiją vadino biologijos mokslo šaka, turinčia objektyviai registruoti elgesį, todėl angliškas *elgesio* atitikmuo *behavior* tapo teorijos raktažodžiu. J. Watsono požiūriu (1913), asmenybės istorija yra jos elgesio istorija, o psichologija turi tirti elgesio sąlygas, jas kontroliuoti ir numatyti. Vien tikslingo įgūdžių formavimo dėka atsiveria beribės žmogaus vystymosi galimybės. Bihevizorizmo klasikas „Psichologinės kūdikio ir vaiko priežiūros vadove“ (1928), kurį parašė kartu su sūnumi Robertu, teigė: „<...> duokite man tuziną sveikų, gerai išsivysčiusių vaikų <...> ir, atsitiktinai pasirinkęs bet kurį iš jų, aš garantuoju išauklėti bet kokį norimą specialistą – gydytoją, teisininką, menininką, prekybininką, net elgetą ar vagį, neatsižvelgiant į jo talentus, polinkius, gabumus <...> ir protėvių rasę“ (Herbert, 2003, p. 109). Pats J. Watsonas autobiografinėje apybraižoje (1936) pripažino, kad, nepaisant metodologinių skirtumų, S. Freudo teorija turėjo įtakos jo sumanymui karjeros pradžioje stebėti pirmųjų vaiko emocijų – baimės, pykčio, meilės – išraišką. Reikia pridurti, kad tai truko labai neilgai, nes 1920 m. J. Watsonas nutraukė savarankiškus eksperimentus, atsidėjo vien turimų duomenų apibendrinimui, sistematizavimui. Galima hipotetiškai svarstyti, kad atotrūkis nuo aktualaus vaiko stebėjimo, longitudinalinių tyrimų stoka autoriui neleido susipažinti su plačiu vaiko elgesio spektru bei susiaurino jo mokslines mintis iki kategoriškų, empiriškai nepatvirtintų nuomonių. Pavyzdžiui, J. Watsonas perspėjo, kad mamos santykis su vaiku turėtų būti saikingai emocionalus, kitaip vaikas užaugs „socialiniu invalidu“, pernelyg priklausys nuo aplinkinių sprendinių (Herbert, 2003, p. 68). Šiuo metu sunku suprasti, kodėl pragmatiškai mąstantis mokslininkas,

kurio idėjos artimos pozityvizmui, taip trumpai tęsė aktyvią tiriamąją veiklą. J. Watsonas neteikė reikšmės vaiko temperamento ypatybėms, individualiems skirtumams tarp žmonių, nesigilino į elgesio motyvacijos problemas. Nuosaukesni biheviorizmo atstovai neneigia kognityvinių, vertybinių žmogaus dimensijų, bet ignoruoja jas kaip neprieinamus tiesioginiam stebėjimui darinius.

Biheviorizmo ideologija neatsiejama nuo mokymosi proceso, kurio metu individas kaupia patirtį, nustato ryšius tarp dviejų ar daugiau įvykių. Žmogaus raida buvo supaprastintai suvokiama kaip mechaniška, linijinė mokymosi dėsnų kaita. Mokymosi taisyklių ir procesų tematiką išsamiai gvildeno F. B. Skinneris (1904–1990). Jis gretino žmogaus elgesį su dėsningai, sistemingai veikiančios mašinos veikla (vaikystėje F. B. Skinneris užsidedęs konstruodavo įvairias mašinas). Siekta atrasti universalius elgesio dėsningumus, pritaikomus bet kokio amžiaus individui, nediferencijuojant jo lyties, amžiaus tarpsnio, tautybės ir pan.

Mokymasis akivaizdus nuo pat pirmųjų naujagimio gyvenimo valandų. Pavyzdžiui, toks iš pirmo žvilgsnio įprastas kūdikio elgesys kaip žindymas verčia išmokti suderinti keturis refleksus – čiulpimo, rijimo, kvėpavimo ir galvutės sukimo į tą pusę, iš kurios paliečiamas skruostukas. Kaip teigia autoritetingi vaiko raidos specialistai (R. Siegleris, J. DeLoache ir N. Eisenberg, 2003), skiriamos šešios mokymosi rūšys, kurių pagalba vaikai kaupia gyvenimo patirtį ir žinias apie aplinką. Tai habituacija, suvokimo informacija grįstas mokymasis (basic perceptual learning), paprastų regimųjų lūkesčių formavimas (formation of simple visual expectancies), klasikinis sąlygojimas, instrumentinis (operantinis) sąlygojimas ir mokymasis stebint.

Habituacija yra paprasčiausias ir adaptacijai labai prasmingas procesas, kurio esmė – silpstantis atsakas į pakartotinį stimuliavimą. Autoriai cituoja tyrimus (J. Colombo, 1995; M. Sigmano, L. Coheno, L. Beckwitho, 1997), kurių duomenys tikina, kad kūdikiai, pasižymintys greita habituacija, mėgstantys naujumo išpūdžius, sulaukę aštuoniolikos metų turi aukštesnį intelekto koeficientą (Siegler, DeLoache ir kt., 2003, p. 194). Suvokimo informacija grįsto mokymosi metu vaikai sujungia įvairių jutimų medžiagą, pavyzdžiui, piktą balsą susieja su rūščia veido išraiška, staigiais kūno judesiais. Dar vieno paprasto mokymosi apraiška re-

miasi regėjimo informacija. Vieną kartą pamatęs nesudėtingus objektus – paveikslėlius, švieses – kūdikis greičiau ar lėčiau užfiksuoja jų charakteristikas: padėtį, kryptį, pateikimo dažnumą. Vėliau pastebėjęs anksčiau matytą objektą, vaikas parodo, kad juos atpažįsta, palankiai reaguoja į panašų jų pateikimą, nustemba netikėtu šių daiktų išdėstymu.

Klasikinis sąlygojimas, instrumentinis sąlygojimas ir mokymasis stebint paaiškina ir paprastą, ir sudėtingesnę vaiko elgesį. Klasikinis sąlygojimas apibūdina mokymąsi, kai žmogus susieja skirtingus įvykius, pasinaudojęs įvairiapuse informacija. Taip iš pradžių neutralus stimulus sujungiamas su kitu, nesąlygišką reakciją lydiniu stimulu. Tokio mokymosi rezultatus aprašė jau minėtas J. Watsonas (1920), devynių mėnesių berniukui suformavęs baltųjų žiurkių baimę. Pirmą kartą išvydęs ją laboratorijoje, vaikas susidomėjęs sekė gyvūnėlio veiksmus. Vėliau, pasirodžius žiurkei, pasigirdavo šaižus, grėsmingas, nemalonus garsas. Daugelį kartų tai patyręs, berniukas išsigąsdavo vos išvydęs žiurkę. Aprašytas eksperimentas vaizdingai iliustruoja klasiko tiesas, tačiau šiuo metu tai būtų nepriimtina dėl etikos nuostatų (beje, kai kurios tyrimo detalės pasirinktos neatsitiktinai. Vaikystėje ir jaunystėje J. Watsonas išmoko dresuoti žiurkes ir linksmindavo jų pasirodymais vaikus, kuriems kurį laiką mokytojavo kaimo mokykloje).

Instrumentinio, arba operantinio, sąlygojimo esmė – žmogaus elgesį valdo jo pasekmės teigiamo ar neigiamo pastiprinimo dėka. Taip atsitiktinis elgesys tampa dėsningu. Čia svarbu atskirti, ką vadinti vienu ar kitu terminu. Teigiamas pastiprinimas visuomet padidina elgesio tikimybę, pavyzdžiui, už dėmesį jaunesniajam broliukui pagirtas vyresnysis greičiausiai ir kitą kartą panašiai elgsis. Tačiau teigiamas pastiprinimas neturi būti asocijuojamas vien su pagyrimu, dovana, dėmesiu ar kitais pozityviais veiksmais. Netinkama bausmė ar nuolaidžiavimas taip pat gali sustiprinti nepageidaujamo aktyvumo apraiškas. Neigiamo pastiprinimo afektą regime tuomet, kai elgesį skatina nemalonus dirgiklio susilpninimas ar visiškas jo pašalinimas.

Susikaupusi skaudi patirtis išmoko vaiką suprasti, kad yra situacijų, nepaklūstančių jo valiai. Depresija sergančių motinų vaikai, nesulaukę teigiamų reakcijų į savo draugiškumo ar švelnumo apraiškas, jas linkę mažiau rodyti.

Socialinio mokymosi procesą aiškina kelios koncepcijos. Tai specifinė, tik žmogui būdinga mokymosi forma. Jos šalininkai, priešingai nei J. Watsonas, F. B. Skinneris, netyrė gyvūnų elgesio, todėl išvengė kritikos dėl mechaniško žmonių ir gyvūnų elgesio tapatinimo. Socialinio mokymosi teorijos pradžia siejama su R. Searso (1953, 1957) darbais. Jų tematika akivaizdžiai pranoko tradicinio biheviorizmo atstovų nubrėžtus rėmus. R. Searsas domėjosi ne tik vaiko elgesio kaita, bet ir jos motyvais, kontekstu. Tuo tikslu buvo atliekami labai išsamūs šeimos ir vaiko elgesio tyrimai, panaudojant struktūruotus ir pusiau struktūruotus interviu, dešimtmečiais trukusius longitudinalinius stebėjimus. Būtent R. Searso darbai stimulavo raidos psichologijos posūkį nuo vienpusio tėvų – vaikų bendravimo tyrimo prie dvipusio tėvų – vaikų – tėvų santykių studijų. Ne tik tėvai auklėja savo vaikus, bet ir vaikai lemia tėvų vertybių sistemą, nuostatas, lūkesčius.

Laiko aspektu tai sutapo su sistemų teorijos idėjomis, labai palankiomis šeimos, kaip nedalomo vieneto, studijoms. Formaliai ši pažiūrų sistema nepriklauso mokymosi teorijų grupei, tačiau jos problematika, tyrimų duomenys praplėtė supratimą apie vaiko elgesio logiką. Jos ideologas G. Batesonas (1940–1980) įžvalgiai teigė, kad visa žmogaus veikla ir mintys plačiausia prasme yra bendravimo atspindys, rezultatas. Su savo bendradarbiais atkreipė dėmesį į tai, kad komunikacija šeimoje daro reikšmingą įtaką asmenybės vystymuisi, kad suaugusiųjų elgesio ir emocijų sutrikimų pradžia siekia vaikystės laikotarpį. Sistemų teorija skyrė kelis šeimos bendravimo lygmenis: individualių ryšių (vaiko – suaugusiojo), brolių – seserų tarpusavio santykių, vaikų – tėvų santykių ir sutuoktinių tarpusavio santykių posistemes. Visos kartu jos sudaro vieningą šeimos bendravimo sistemą, kur kiekvienas elementas daugybe ryšių ir priklausomybių susijęs su kitais, taigi pokytis bet kurioje sistemos dalyje neišvengiamai sukelia kitimus kitose dalyse. Vaiko elgesiui stipriausiai atsiliepia vaiko – tėvų, sutuoktinių tarpusavio ir šeimos, kaip visumos, bendravimo kokybė.

Kitą socialinio mokymosi teoriją inicijavo A. Bandura (g. 1925 m.) ir jo studentas R. Waltersas, tapęs artimu jo bendražygiu. Abiejų autorių atlikti agresijos tyrimai formavo idėją, kad vaikai modeliuoja savo elgesį pagal šeimoje stebimą modelį. A. Bandura ir R. Waltersas (1963)

naujai pažvelgė į modeliavimo procesą. Jų teigimu, tai ne tik pasyvus elgesio stebėjimas ir mėgdžiojimas. Vaikas pakartoja modelio elgseną tik tuo atveju, kai aktyviai „įima“ į save pavyzdžio ypatybes: atkreipia į jas dėmesį, jas suvokia ir įvertina kaip siektinas, pageidaujamas savybes. Be to, būtinas noras kartoti, praktiškai įtvirtinti priimtina elgesį. Kitais žodžiais tariant, akivaizdi elgesio išraiška prieš tai reprezentuojama sąmonėje. Taip elgesį kreipia ir reguliuoja kognityviniai asmenybės dariniai, detaliau tyrinėti ne tik socialinio mokymosi, bet ir toliau pateiktos teorijos atstovų. Psichologinę terminiją A. Bandura praplėtė mažiausiai dviem originaliomis sąvokomis – *Aš efektyvumu* (Lemme's veikale „Suaugusiojo raidoja“ verčiamu kaip *saviveiksmingumas*) bei *savireguliacija*, jomis aiškinęs tikslingą žmogaus adaptaciją prie aplinkos. Šiame leidinyje akcentuojama, kad būtent baimės reakcijų analizė paskatino mokslininką ieškoti *Aš efektyvumo* darinio. Jis apibūdina žmogaus įsitikinimus, lūkesčius taip, kiek pajėgus jis jaučiasi įveikti vienus ar kitus sunkumus, gerai atlikti konkrečią užduotį.

Socialinės kognicijos teorijų požiūris

Jau pats pavadinimas nusako, kad svarbiausi klausimai, į kuriuos siekia atsakyti ši teorija, sujungia žinias apie dvi asmenybės funkcionavimo sritis – tarpasmeninių santykių ir pažinimo sferas. Iš esmės jos tikslas – atskleisti savisocializacijos procesus, t. y. būdus ar kelius, kuriais vaikas įsisavina visuomenėje priimtino elgesio taisykles, standartus, vertybes ir įgūdžius juos pritaikyti. Taigi keliami išankstinė prielaida, kad vaikas yra aktyvus proceso dalyvis ir kūrėjas. D. C. Penningtonas (2000) akcentuoja, kad socialinei kognicijai svarbi trijų procesų sąveika – socialinės būties interpretacija, analizė ir informacijos išsaugojimas. Tarp svarbiausių šiai teorijai rūpimų klausimų atsiduria šie: kaip gimsta įsitikinimai apie supantį pasaulį? kodėl žmonės skirtingai supranta aplinkinių elgesį? kas nulemia savitą pasaulio sampratą? H. Blesas, K. Fiedler, F. Strack (2004) vardija bent keturias priežastis. Viena, žmogus siekia *darnaus ir nuoseklaus* pasaulio vaizdo, todėl anksčiau sukauptą patirtį jis derina su naująja. Antra, sėkminga adaptacija reikalauja *tikslių* suvokti tai, kas vyksta aplinkui. Būtent šiuo aspektu kryptingai domėjosi atribucijos teorijos atstovai, tikslinantys, kaip žmogus

aiškina aplinkinių poelgius, reiškinius. Trečia, įtampos ar netikrumo situacijoje mes linkstame *supaprastintai* suvokti aplinkybes. Ketvirta, žmogus sugeba pasirinktinai naudotis visu minėtų strategijų rinkiniu.

Impulsą socialinės kognicijos teorijai gimti suteikė svarbiausi geštalpsichologijos postulatai. K. Lewino (1890–1947) pasiūlyta vaiko ir suaugusiojo elgesio tyrimo metodologija sugrąžino psichologų dėmesį į vidinės psichologinės erdvės plotmę. Jis teigė (1931), kad „vidutinio vaiko ir vidutinės situacijos sąvokos yra abstrakcijos, visiškai nieko nesakančios apie dinamiką“ (pagal Lerner, 1998, p. 82). Kaip matyti, citatos taikiniu tapo išvadų apie elgesį principas (remtis vidurkio reikšme), populiarus biheavioristinės orientacijos autorių darbuose. Anot K. Lewino, elgsena ir vystymasis neatsiejami nuo savo konteksto, todėl kiekvieno vaiko elgesį suprasime tik pažvelgę į jį per konkrečios situacijos prizmę. 1932 m. iš Vokietijos emigravęs į JAV, K. Lewinas apibendrinio savo pažiūras pagal lauko teoriją. Ji akcentavo, kad žmogus ir jo aplinka yra vieningas darinys, daugiau nei aritmetinė dalių suma. Kiekvienas atskirai analizuojamas lauko elementas – aplinkybė, veiksmas, suvokiny, sprendimas – mus informuoja apie visą sistemą, dėl to negali būti vertinamas atskirai nuo kitų. Asmenybė egzistuoja lauke, kaip ir laukas reiškiasi per asmenybę. Taip aiškinami individualūs skirtumai tarp žmonių – kiekvienas individas reaguoja į asmeniškai reikšmingas situacijos detales, pagal savo poreikius interpretuoja aplinkybes, savitai vertina tą ar kitą veiksmą. Pavyzdžiu galėtų būti visiems žinomas reiškinys, kai avariją stebėję žmonės skirtingai aiškina įvykį. Nėra ir negali būti objektyvios aplinkos ar standartinių elgesio aplinkybių. Savo teiginius K. Lewinas įrodė gausiais eksperimentiniais tyrimais, todėl kartais yra vadinamas eksperimentinės socialinės psichologijos tėvu. Jo bendraminčiai K. Koffka (1935), M. Wertheimeris (1945) taip pat pabrėžė, kad ne stimulus lemia žmogaus elgesį, bet jo suvokimas, įprasminimas. Jų darbų dėka psichologai atsigręžė į mažųjų grupių, konfliktų, aspiracijų lygio problemas.

Geštalpsichologų idėjas į socialinę psichologiją perkėlė F. Bartlettas (1932), S. Aschas (1946), F. Heideris (1958). Pastarasis paklojo vėliau sustiprėjusios atribucijos teorijos pamatus. Jos akiratyje yra žmogaus polinkis aiškinti aplinkinių elgesio motyvus, priskiriant juos arba

asmenybės savybėms (internali atribucija) arba situacijos ypatybėms (eksternali atribucija). Vienokia ar kitokia vertinimo kryptis nulemia žmogaus orientaciją socialiniame gyvenime, jo lūkesčius aplinkinių atžvilgiu, elgesio kontrolę. Vaikai gana anksti (septintą–aštuntą mėnesį) pradeda suvokti daiktų, reiškinių priežastingumo ryšius, tačiau tarpasmeninių santykių logikos samprata formuojasi daug vėliau, apytikriai nuo ketvirtųjų gyvenimo metų. Proceso pradžioje mažieji linkę aplinkinių veiksmus paaiškinti daugiau situacijos, išorinių aplinkybių įėjomis. Tai akivaizdžiai iliustruoja vaikų tyrimams pritaikytas B. Weinerio (1979) sėkmės ir nesėkmės interpretavimo modelis. Pagal jį pasiekimai paaiškinami trimis kategorijomis: priežasties lokusu (anksčiau minėta internali ar eksternali priežasties kilmė), stabilumu (kaip dažnai veikia internalus ar eksternalus faktorius) ir sugebėjimu kontroliuoti sėkmingą arba nesėkmingą rezultatą. D. C. Penningtonas (2000) apibendrina, kad 5–7 metų vaikai nesupranta skirtumo tarp gebėjimo ir pastangos, sėkmę darželyje ar mokykloje aiškina išoriniais veiksniais („tiesiog pasisekė“); nuo 8–11 metų iki paauglystės vaikai pamažu įsisąmonina, kad galutinis rezultatas priklauso ir nuo sugebėjimų, ir nuo įdėtų pastangų. Kitas tyrėjas Rosa (1987) interviu ir piešinių pagalba tyrė, kaip skirtingo amžiaus vaikai suvokia psichine liga sergančius žmones. Penkiamėčiams ir šešiamėčiams jie asocijuojasi su „nusikaltėliais“ ir „pavojingais“ žmonėmis, aštuonmečiai ir devynmečiai išvelgia žalingą narkotikų, vaistų poveikį, o paaugliai apie tai svarsto psichologinėmis kategorijomis („sutrikusios mintys“, „pakitęs mąstymas“).

Kaip matyti, socialinės kognicijos teorija nagrinėja, kokie procesai konstruoja socialinės realybės atspindį individo sąmonėje, kaip jis reprezentuojamas. Neatsitiktinai čia daug terminų perimta iš kibernetikos ir kompiuterijos mokslų (*informacijos įvestis, išsaugojimas, kodavimas, atkūrimas* ir kt.).

Vaiko elgesio ir emocijų problematikai itin daug nusipelnė du šios teorijos atstovai – R. Selmanas ir K. Dodge, kuris pirmasis pratęsė J. Piaget tyrimus apie egocentriškumo nuostatą, kaip dominuojančią vaiko pasaulėžiūros atspirtį. R. Selmanas (1989, 1980) konkretino jos įtaką tarpasmeniniams santykiams suprasti. Jis teigė, kad šešerių–aštuonerių metų vaikas nesugeba suprasti kito žmogaus pozicijos, arba *vaidmens*

(pavartojant autoriaus terminą); aštuonerių–dešimties metų vaikas jau mano, kad gali egzistuoti kitoks nei jo požiūris, ir net bando atsidurti kito žmogaus vaidmenyje; pagaliau tik nuo paauglystės įmanoma palyginti, suderinti savo ir kito žmogaus sampratą.

K. Dodge pavardė siejama su informacijos apdorojimo procesų tyrimais (1998, 1994, 1986). Kartu su bendradarbiais autorius išskyrė šešis vaikams būdingus socialinių problemų sprendimo žingsnius. Pirmiausia vaikas *užkoduoja* problemišką įvykį, vėliau *interpretuoja* jame slypinčias socialines užuominas, *formuluoja tikslą* išspręsti užduotį, įveikti problemą. Toliau jis *kuria strategijas* arba būdus tikslui pasiekti, *įvertina* jų pasekmes ir galiausiai *pasielgia*, kaip buvo numatęs. Panašiai kaip W. Damonas ar K. Kohlbergas, K. Dodge vaiko mąstyseną analizavo pateikęs vaikui dviprasmiškas situacijas, provokuojančias asmenybės projekciją. Pavyzdžiui, būdavo pasakojama apie vaiką, ilgai vargusį prie sudėtingos dėlionės, kurią suardė ne vietoje atsidūręs bendraamžis. Tiriamojo vaiko prašyta įsivaizduoti save sutrikusio dėliotojo vietoje, atsakyti, kaip jis reaguos.

Ekologinių teorijų požiūris

Ši perspektyva pasiūlo interakcinį vaiko raidos modelį. Bręstančio vaiko asmenybės savybės neatsiejamos nuo savo vystymosi terpės – daugialypių aplinkos veiksnių sąryšių. Požiūrio teoretiku pagrįstai laikomas U. Bronfenbrenneris (1979). Jo supratimu, vaiko aplinką galima palyginti su vienas kitame glūdinčių lizdų tinklu (autorius tai asocijavo su rusišku „matriošku“ virtine). Tinklo viduryje atsiduria pats vaikas, artimiausiai sąveikaujantis su *mikrosistemos* dalimis – šeima, draugais, darželyje bei mokykloje sutiktais bendraamžiais. Verta įsidėmėti, kad U. Bronfenbrenneris akcentavo abipusius ryšius tarp vaiko ir jo aplinkos. Pavyzdžiui, tas pačias auklėjimo taisykles vaikai įsivaina skirtingai, pagal savo asmenybės sanklodą. Antrąjį socialinio konteksto lygmenį – *mezosistemą* – sudaro įvairiopa sąveika tarp mikrosistemos dalių. Trečiasis modelio lygmuo – *egzosistema* – pasiekia vaiką tarpišcai. Ją sudaro įvairūs, nuo vaiko nepriklausantys veiksniai – socialinė-ekonominė tėvų padėtis, jų palankumas vieniems ar kitoms auklėjimo nuostatoms. *Egzosistema* ribojasi su *makrosistema* arba

visuomenės vertybių, papročių, įstatymų rinkiniu. Visa tai egzistuoja konkrečiu *chronosistemos* periodu, lemiančiu konkretų veiksmų turinį. Tarkim, XX a. tėvai mano, kad jų naujagimiai – protingos ir sumanios būtybės, o ne „žydinti sumaištis“, kaip teigta prieš šimtmetį. U. Bronfenbrenneris kartu su A. Sameroffu, M. Chandleriu (1975) suformulavo interakcinio vaiko raidos modelio postulatus. Jų nuomone, raidos sėkmę ir kokybę lemia daugelis tarpusavyje sąveikaujančių veiksmų. Negatyvus patyrimas dar negarantuoja vaiko dezadaptacijos, nes gali būti atsvertas pozityvios įtakos.

Ekologinių teorijų grupei priskiriamos ir etologija bei evoliucinė psichologija, nagrinėjančios vaiko elgesį žmogaus, kaip rūšies, raidos kontekste. Pirmąją atstovauja K. Lorenzas (1903–1989), atskleidęs imprintingo, arba įspaudo, reiškinį – įgimtą kai kurių rūšių jauniklių polinkį prisirišti prie kritiniu periodu pastebėtų žmonių ar objektų. K. Lorenzas ragino tyrinėti instinktyvų aktyvumą, atsirandantį pirma sąlygojimo dėsniais formuojamos elgsenos. Evoliucijos teoriją kuriantys nūdienos psichologai ragina naujai pažvelgti į biologijos nulemtą elgesio apraiškas. Pavyzdžiui, vienas iškiliausių jos šalininkų D. Bjorklundas (1997) atkreipia dėmesį į tai, kad žmogaus vaikystė, kaip bejėgiškumo ir nebrandumo laikotarpis, trunka santykinai ilgai. Jos adaptyvioji prasmė, mokslininko nuomone, yra pasirošimas sudėtingiems gyvenimo iššūkiams. Tokiu požiūriu žaidimas yra ideali platforma išmėginti įvairiausius vaidmenis. J. Belsky (1991) pastebėjo, kad savisaugos instinkto vedini tėvai kuria šeimas arba seksualinės laisvės, arba pastovių emocinių ryšių dvasioje. Abi strategijos savitai veikia vaikų elgseną, vertybines orientacijas, santykį su aplinka. Jau minėtas D. Bjorklundas rėmėsi J. Belsky idėjomis ir suformulavo „tėvų indėlio“ (parental investment) teoriją. Svarbiausiu tėvų elgesio motyvu autorius laiko siekimą pratęsti gyvybę. Tėvystė ar motinystė turi didelės reikšmės žmogaus gyvenimui. Sulaukus palikuonių, dominuojančiu poreikiu tampa jų auginimas ir auklėjimas. Tikslui pasiekti tėvai mobilizuoja visas geriausias savo jėgas, turi įveikti negandas. Autorius rėmėsi negailestinga statistika, kad smurtaujantys tėvai daug dažniau pakelia ranką prieš išūnytą / įdukrintą atžalą nei savąjį vaiką.

1. Ką akcentuoja šiuolaikinės raidos teorijos?
2. Objektų ryšių teorija siejama su pavarde.
3. Prisiminkite aktualias prieraišumo tyrimų kryptis. Užbaikite J. Bowlby'o teiginį: „<...> joks kitas elgesys nėra lydimas tokių stiprių jausmų kaip ...“.
4. Kaip vaiko elgesio ir emocijų problemas aiškina šeimos sistemų, socialinio mokymosi ir psichodinaminės teorijos?
5. Kokią teoriją iliustruoja D. Boldvino mintis: „Vaikai neatidžiai klauso suaugusiųjų, bet niekuomet nesuklysta juos pamėgdžiodami“.
6. Ką socialinės kognicijos teorija teigia apie vaiko atribucijos ypatybes?
7. Poliklinikos slaugytoja aplanko 1 metų 4 mėnesių amžiaus Andriuką jo namuose. Mamai atvėrus duris, berniukas nepatikliai žvilgteli į viešnią ir vikriai užsiropščia mamai ant rankų. Netrukus mama išeina į kitą kambarį paieškoti gimimo liudijimo. Andriukas nepatenkintas nuseka jai iš paskos, palikęs neužbaigtą dėlionę. Slaugytojai išėjus, berniukas prisimena nebaigtą žaidimą ir tęsia veiklą, savo greitakalbe komentuoja ją mamai. Koks prieraišumo tipas akivaizdus šiuo atveju? kelinta jo fazė?

Situacijos sprendimo atsakymas pateiktas 91 psl.

AGRESYVAUS ELGESIO PROBLEMOS VAIKYSTĖJE

Išraiškos įvairovė

Agresyvaus elgesio tipai ir jų kaita ankstyvojoje vaikystėje.

R. B. Cairnsas (1989) teigė, kad, sprendžiant pagal agresyvių veiksmų dažnumą, ikimokyklinio amžiaus vaikai yra patys agresyviausi žmonės – vėliau toks elgesys keičia savo formas, palaiapsniui silpsta, laikinai sustiprėjęs paauglystės laikotarpiu.

Psichologinėje literatūroje pateikta nemaža agresyvaus elgesio apibrėžimų, kurie akcentuoja skirtingus šio sudėtingo reiškinių aspektus. Agresyviu vadinamas bet koks fizinis ar žodinis elgesys, kuriuo siekiama pakenkti arba sunaikinti (Myers, 2000). Tokiu būdu nevalingą naujagimio kandžiojimąsi ir piktą penkiamečio atsikalbinėjimą skiria labai svarbus požymis – supratimas apie poelgį, kognityvinis jo įprasminimas. Panaši ir E. Maccoby (1980) nuomonė, kad agresyviu vaiko elgesį galima vadinti tik tada, kai jis suvokia darąs kitam bloga (cit. pagal Cole ir kt., 1996, p. 360).

Skirtina ir kita apibrėžimų grupė, kurioje takoskyra žymima pagal agresyvaus veiksmo priežastis, aplinkybes. XX a. viduryje buvo populiarī frustracijos teorija, pagal kurią agresija yra natūralus ir universalus gyvo organizmo atsakas į frustraciją – sutrikdytą poreikių patenkinimą (Dollard ir kt., 1939). Remiantis tokiu požiūriu, netekties, bado, skurdo, stygiaus, atstūmimo sukeltą agresyvų elgesį galima matyti kaip nepalankių veiksmų sąveikos rezultata. Nūdienos psichologai neatmeta poreikių blokados sąlygotos agresijos studijų, tačiau tokią sampratą papildė kitų veiksmų įtakos tyrimais. Vaiko raidos teoretikai suformulavo atsparumo sunkumams ir jautrumo, pažeidžiamumo sąvokas (Luthar, 2003; Rutter, 2003). Akivaizdu, kad sunkių situacijų ar išbandymų akivaizdoje vieni vaikai reaguoja pykčiu, negalvoja apie elgesio pasekmes, o kiti, priešingai, suformuoja tvirtas vertybes, elgiasi prosocialiai. Tradiciją apibrėžti agresyvų elgesį pagal jo aplinkybes galima atsekti pagal *reaktyviosios ir proaktyviosios* agresijos apibūdinimus. Pirmoji randasi kaip gynybinė reakcija į suvoktą grėsmę, antroji apibūdina tikslingą, planingą, mažai emociškai prisotintą agresyvią veiką. Tokio skirstymo novatorius K. Dodge teigia pastebėjęs dvejopą agresijos išraišką tiesiogiai stebėdamas 5–9 me-

tų vaikų elgesį (Price, Dodge, 1989). Mokyklos metais reaktyviai agresyvūs vaikai turi daugiau socializacijos problemų nei proaktyviai agresyvūs (Day, Bream, Pal, 1992). Vaikai, kuriems buvo būdingi abu minėti agresijos tipai, žemiau vertinami savo bendraklasių, palyginus juos su neagresyviais ar vien tik proaktyviai agresyviais vaikais (Dodge ir kt., 1997). Zoopsichologai taip pat pastebėjo šiuos du agresijos tipus: reaktyvi-priešiška-afektyvi agresija pasižymi stipriu susijaudinimu, pykčiu, gynybinėmis pozomis, o proaktyvi-instrumentinė agresija akivaizdi tuomet, kai gyvūnas tikslingai siekia atlygio.

Akcentuojant agresijos pobūdį ir tikslą, skiriamos *instrumentinė* agresija, kai vaikas nepriimtinais priemonėmis siekia daikto ar objekto, ir *priešiškoji* agresija, nukreipta prieš kitą žmogų. Bet kokia psichologinio pobūdžio agresija, skirta įžeisti, pažeminti aplinkinius, vadinama *santykių* agresija. Ankstyvojoje vaikystėje dažniau pastebima instrumentinė agresija, pasireiškianti peštynėmis dėl žaislų. Ji pasirodo pirmųjų vaiko metų pabaigoje ir laipsniškai stiprėja maždaug iki 4 metų amžiaus kartu su vaiko poreikiu tyrinėti aplinką, nuosavybės jausmu, noru įsitvirtinti tarp bendraamžių. Aišku, ne kiekvienas konfliktas tarp vaikų būtinai išauga iki atviros agresijos. Stebėjimo duomenys liudija, kad didžioji dauguma pirmuosius metus bebaigiančių vaikų susipykdavo bent kartą per valandą, tačiau tai trukdavo trumpai (vidutiniškai 23 sekundes), situacija išsprendavo be suaugusiųjų pagalbos (Hay, Ross, 1982). Dvimečių–trimečių vaikų tėvai tarp savo vaikų elgesio problemų mini vaikų tarpusavio kovas bei ginčus dėl miegojimo, valgymo, tualetu įgūdžių. Panašius duomenis skelbė ir F. Goodenough (1931–1975). Ji atliko tyrimą, kurio metu prašė mažų vaikų mamų dienoraštyje fiksuoti įvairias mažylių pykčio apraiškas. Duomenys liudijo, kad 12–24 mėn. laikotarpiu stebimi *temper tantrum*, arba pykčio priepuolių, epizodai palaipsniui silpsta vaikams sulaukus 4 metų amžiaus. Šis pyktis, momentinė įtampos iškrova, nebuvo adresuojama kitam žmogui. Jį sukelia ribotas mažo vaiko gebėjimas žodžiais išreikšti savo jausmus, būsenas, poreikius. Penktadalis keturmečių vaikų pasižymėjo kitokia agresijos forma, kai savo elgesį nukreipdavo prieš aplinkinius žmones, kurie, jų nuomone, buvo neteisūs jų atžvilgiu, apribodavo veiklą (cit. pagal Cole, Cole, 2001, p. 361).

Su amžiumi kinta ne tik agresijos pobūdis, tikslas, bet ir priemonės. Gerai įvaldęs kalbą, įsisavinęs savireguliacijos įgūdžius vaikas savo pyktį, priešišumą išreiškia ne tiek fizine, kiek verbالية agresija. Mokykliniais metais stipriau pasireiškia santykių agresija, kai vaikas nori įžeisti, sužeisti kitą, apsiginti nuo grėsmės savigarbai (Dodgė, 1980).

T. L. Hylandas, J. Davis (1999) agresyviu vadina elgesį, kai vaikas siekia savo tikslo negarbingu, nepriimtinu būdu, pažeisdamas kito žmogaus teises. Jie taip pat sutinka, kad egzistuoja reaktyvi ir proaktyvi agresija. Pirmosios pavyzdžiu, autorių nuomone, galėtų būti impulsyvus, spontaniškas vaiko pyktis, kai yra nutraukiama jo veikla ar pažeidžiami interesai. Kiekvienas vaikas retkarčiais būna taip agresyvus, ir tai nėra vertinama kaip problema ar sutrikimas. Antrojo tipo agresyvus elgesys atitinka ir instrumentinės, ir santykių agresijos požymius. Autoriai skiria penkis tokio elgesio lygmenis:

I. Neklusnumas ir / ar bauginimas.

Neklusnumas reiškiasi įvairiai. Pavyzdžiui, vaikas atsisako atlikti tai, ko tėvai, auklėtojai ar kiti globėjai prašo; verkšlena ar verkia prašydamas saldumynų, kitų sau malonių dalykų; sarkastiškai replikuoja ir kritikuoja kitus.

Kitus bauginantys, gąsdinantys, erzinantys vaikai turi pozityvią nuostatą smurto atžvilgiu, naudoja jį savo dominavimui pasiekti, kontrolei įtvirtinti. Tai vis aktualesnė mažamečių vaikų kolektyvų problema. Tokius vaikus auklėtojai apibūdina kaip impulsyvius, savanaudiškus, nejautrius aukai. Priešingai paplitusiam stereotipui, jų savigarba nebūtinai žema – skriausdami kitus, tokie vaikai jaučiasi teisūs ir saugūs.

II. Daiktų ar vertybių žalojimas, gadinimas, pasisavinimas. Šiai grupei priskiriami padeginėjimai, vagiliavimas, vandalizmo aktai.

III. Gyvūnėlių kankinimas.

IV. Fizinis kitų žmonių ar savęs žalojimas. Vaikai muša, kumščiuoja kitus, sukerta per riešus ar kojas, spiria ar panašiai žeidžia aplinkinius. Kitu atveju vaikai kenkia patys sau – pjausto riešus, išgeria dideles vaistų dozes.

V. Kraštutinė agresijos, autoagresijos išraiška – žmogžudystė, išprievartavimas, savijudybė – aktuali vyresnio amžiaus paaugliams, jaunuoliams.

Kaip jau buvo minėta įvadinėje leidinio dalyje, labai svarbu įvertinti agresyvių veiksmų dažnumą ir pasireiškimą įvairiuose socialiniuose kontekstuose. Susirūpinti verčia padėtis, kai vaikas priešišškai elgiasi ir namuose, ir su draugais, ir viešose vietose. Pripažintas agresyvaus vaikų elgesio tyrimų autoritetas G. Pattersonas ir kt. (1975) ilgalaikį stebėjimą apibendrinio išvada, kad agresyvus vaikas gali nepaklusti auklėtojiui kartą per dešimt minučių, suduoti kitam vaikui ir / ar erzinti jį kartą per pusvalandį.

S. R. Braatenas, R. Simpsonas, J. Rosellas ir kt. (1988) agresyvių vaikų elgesį taip pat suskirstė į kelias kategorijas. Autoriai domėjosi vaikų problemišku elgesiu darželio ir mokyklos aplinkoje.

- Pirmajai, nuosaikiausios išraiškos, grupei, priklauso įkyrus ar nemalonus elgesys, disonuojantis su bendra grupės veikla. Tokie vaikai dažnai pertraukia vaikų žaidimus, pamokas, taip pat trukdo suaugusiųjų bendravimui.

- Antrąją grupę ženklina atviro nepaklusnumo apraiškos. Tokie vaikai nevykdo nurodymų, epizodiškai gadina daiktus, provokuoja kitus vaikus agresyviems veiksams.

- Vaikams, kurių elgesys atitinka trečiosios grupės požymius, reikalinga ypatinga tėvų ir profesionali suaugusiųjų (mokytojų, psichologų) pagalba. Jie nuolat ir aiškiai pažeidžia priimtas elgesio taisykles – mušasi su vaikais, daužo ar mēto daiktus, įžeidinėja auklėtojus / mokytojus, perdėtai audringai reiškia savo pyktį.

- Į ketvirtąją grupę patenka vaikai, kurių agresyvus elgesys nepakinta ir suteikus kryptingą pagalbą. Tokiu atveju patariama itin atidžiai, individualizuotai apgalvoti taikytinas priemones.

- Grėsmės sau ar kitiems akivaizdoje vaiką rekomenduojama izoliuoti iš įprastinės aplinkos.

Pagal socialinio mokymosi teorijos idėjas H. Walkeris ir kt. (1995) pateikia agresyvaus elgesio dinamikos modelį, aktualų vaikams ir jaunuoliams (cit. pagal Kauffman, 2001, p. 367). Jo nuomone, tokį elgesį tikslinga sekti nuo ramiosios jo fazės, kurios metu darželinukas ar mokinys stengiasi bendradarbiauti, paklusti, tačiau nesulaukia auklėtojų / mokytojų, tėvų dėmesio į savo pastangas. Neišspręsti konfliktai namuose ar mokykloje paskatina pirmąsias įvairiakryptės agresijos išraiškas. Tuo

laikotarpiu aktualus artimas ryšys su auklėtoju bei tėvais ir produktyvus problemų sprendimas padeda kontroliuoti agresijos protrūkius. Priešingu atveju problema gilėja, išraiška intensyvėja, mokinys įsitraukia į prievarta pagrįstus santykius su auklėtojais ir bendraamžiais. Vaikas elgiasi iššaukiančiai – kalba ir veiksmais provokuoja aplinkinius, įžūliai spokso, keikiasi, nutraukia bendrą veiklą. Augant agresijai, mokinys sulaukia aplinkinių dėmesio savo neklusnumu, priešginiavimu, demonstratyviais individualiais veiksmais. Pasiekus tokį tašką, veiksmingos krizinės intervencijos priemonės, padedančios jaunuoliui įsisąmoninti ydingo elgesio žingsnius ir pasekmes. Jei jos neefektyvios, elgesys nebepaklūsta kontrolei, vaikas žeidžia kitus, save, daiktus. H. Walkerio pasiūlytas modelis originalus tuo, kad aprašo ir tai, kas vyksta po to, kai pasiekiamas aukščiausias agresijos išraiškos laipsnis. Jo nuomone, po aktyvių agresyvių veiksmų vaikas ar jaunuolis išgyvena sumišimo būseną, galinčią reikštis labai įvairiu elgesiu: nusišalinimu, neigimu, kitų kaltinimu, siekimu užglaistyti konfliktą. Jos metu svarbu atitaisyti agresijos sukeltą žalą – atsiprašyti, sutvarkyti sujauktą patalpą, surinkti išmėtytus daiktus. H. Walkeris taikliai pastebi, kad tuo metu vaikai dažniausiai nenori nei išsikalbėti, nei išgirsti apie tai, kokį įspūdį ydingas elgesys sukelia aplinkiniams. Per paskutinįją agresijos ciklo fazę sugrįžtama prie įprastinės veiklos. Dažniausiai vaikas ar jaunuolis labai aktyviai, užsidedęs griebiasi tęsti savo dienvakarę, bet ir toliau nenori aptarinėti priežasčių, paskatiniusių jį agresyviai elgtis. Tuo metu svarbu ne klausinėti, o išklausti jį, pastebėti ir pastiprinti iniciatyvą prosocialiai elgtis, apžvelgti alternatyvaus elgesio galimybes.

Iš aukščiau išdėstytos medžiagos akivaizdu, kad agresyvus elgesys gali būti sudėtinė įvairių problemiško elgesio tipų dalis. Įvade buvo minėta, kad leidinyje bus apibūdinamas agresyvus elgesys psichologiniu požūriu, neatsižvelgiant į tai, į kokią TLK-10 ar DSM-IV minimą kategoriją jis galėtų patekti, ar iš viso pakanka požymių jį taip klasifikuoti. Dėl orientacijos primintina, kad TLK-10 klasifikacijoje elgesio sutrikimai, prasidedantys vaikystėje ir paauglystėje, žymimi atskiru šifru (F91) ir apima:

- tik šeimoje pasireiškiantį elgesio sutrikimą (kai disocialus ar agresyvus elgesys akivaizdus tik šiame kontekste);

- nesocializuotą elgesio sutrikimą, arba nuolatinio disocialaus ar agresyvaus elgesio derinį sutrikusių santykių su kitais vaikais fone;
- socializuotą elgesio sutrikimą, kai disocialus ir agresyvus elgesys pasireiškia asmenims, paprastai sėkmingai įsijungusiems į bendraamžių grupę;
- prieštaraujančio neklusnumo sutrikimą, specifinį vaikams iki 9–10 metų, kai iššaukiantis, nepaklusnus, provokuojantis elgesys nėra lydimas žymių disocialių ar agresyvių poelgių.

DSM-IV klasifikacijoje skiriama elgesio sutrikimo kategorija, diagnozuojama, kai problemiškas vaiko ar paauglio elgesys pastebimas dažniau nei 3 kartus per pusmetį. Prieštaraujančio neklusnumo elgesys vertinamas kaip signalas elgesio sutrikimui vystytis. Amerikos psichiatrų asociacija (1994) pateikia duomenis, kad tokia diagnozė pritaikoma 9 proc. berniukų ir 2 proc. mergaičių. Panašiai atrodė epidemiologiniai tirtų kanadiečių vaikų duomenys – 7 proc. berniukų ir 3 proc. mergaičių (1989). Deja, nepavyko rasti informacijos apie elgesio sutrikimų pasiskirstymą tarp Lietuvos vaikų. Tokie duomenys svariai papildytų vertingas lietuvių psichologų studijas, skirtas agresyvaus elgesio problematikai (Valickas, 2001; Žukauskienė, 2001).

Kaip matyti, agresyvus elgesys dažniausiai pažeidžia kitų žmonių interesus, orumą, nuosavybę. Kitaip tariant, agresyviai besielgiąs žmogus prieštarauja ar ignoruoja visuomeninio gyvenimo taisykles. Šiuo aspektu galima sutikti su M. Walterso, R. Parke's (1964) teiginiu, kad *agresijos* terminas yra kultūros nulemta etiketė, socialinis stebėtojo vertinimas. Visgi agresyvus elgesys nėra visiškai tapatus antisocialiam. Pirmąsias reaktyviosios agresijos tipą, akivaizdu, kad žmogus taip ginasi nuo tikros ar tariamos grėsmės, bet nebūtinai siekia pakenkti kitiems. Antisocialaus elgesio struktūroje visuomet egzistuoja agresijos komponentas, tačiau būtinas ir sąmoningas siekis laužyti socialines normas.

Kaip teisingai nurodo specialistai (Loeber ir kt., 1993, 1998; Patterson ir kt., 1992), antisocialus elgesys gali būti traktuojamas kaip vieninga dimensija, turinti du polius – *atvirai agresyvaus elgesio* ir *paslėpto antisocialaus elgesio*. Pirmasis apima fizinės ir verbalinės agresijos veiksmus, pavyzdžiui, rėkimą, ginčijimąsi, erzinimą, muštynes, pykčio priepuolius, kaltinimą, grasinimus, impulsyvius veiksmus, o antrasis –

melavimą, vagiliavimą, padeginėjimus, pabėgimus, dykinėjimą, tinginystę, priklausomybę nuo alkoholio ar narkotikų. Šiuo atveju *paslėpta antisocialų elgesį* galima gretinti su paslėptos agresijos išraiška. Galima papildyti, kad paslėptai agresyvus yra ir toks vaikas, kuris apsimeta negirdįs suaugusiojo ar bendraamžio, kai tai jam nenaudinga. Dimensijos viduryje atsидuria neklusnumas – tiek pat atviras, kiek ir paslėptas antisocialus elgesys. Agresyvus vaikų ir moksleivių elgesys gali būti kompozicinis, turėti ir atviro, ir paslėpto antisocialumo apraiškų. P. Frickas su bendraminčiais (1993) atliko labai solidų tyrimą, patvirtinantį atviro ir uždaro antisocialaus elgesio dimensiją. Faktorinės analizės būdu autoriai apdorojo 23 000 vaikų elgesio tyrimo duomenis (vertintus tėvų ir mokytojų) ir išskyrė dar vieną dimensiją, būtent *labiau išreikšto destruktivaus elgesio ir mažiau išreikšto destruktivaus elgesio*. Sukryžiavus tieses, žyminčias abi dimensijas, išryškėja keturi hipotetiniai antisocialaus elgesio tipai:

- ✓ agresyviojo tipo atstovai apibūdinami kaip žiaurūs, peštukai, erzintojai, kaltinantys kitus;
- ✓ opoziciniam tipui būdinga ginčytis, pykti, neklausyti, prieštarauti ir kt.;
- ✓ statuso pažeidėjai linkę pabėgti, laužyti taisykles, dykinėti, praleidinėti pamokas, vartoti alkoholį ar narkotikus;
- ✓ vaikai, naikinantys vertybes ir nuosavybę, linkę vogti, padeginėti, meluoti ir kt.

Paslėptai agresyvus elgesys labiau akivaizdus mokykliniais metais. Dėl mokyklos nelankymo, pamokų praleidinėjimo, vagysčių, padeginėjimų moksleiviai dažnai patenka mokyklos direktoriaus, apylinkės inspektoriaus, psichiatro ar psichologo akiratin. Tokio elgesio pradžia, jo išraiška ankstyvojoje vaikystėje psichologų labai mažai tyrinėta. Galima išdrįsti kelti hipotezę, kad tėvai gali būti linkę slėpti ar nepastebėti pirmųjų mažylio melo, vagiliavimo atvejų dėl kelių priežasčių. Viena, elgesio problemų pripažinimas stigmatizuoja ir patį vaiką, ir jo šeimą. Antra, nėra aiškių ir tikslų kriterijų, ką vadinti vaiko melu, vagyste. Jei mažylė suvalgo visus mamos paslėptus saldumynus, ji nusipelno pastabos ar ne? Jei niekas nepastebėjo, kad darželyje berniukas sukeitė savo mašinėlę su draugo, jis pasielgė leistina ar ne? Kokio vertinimo nusi-

pelno sūnus, be leidimo pasinaudojęs tėvo fotoaparatu? Nuorodomis tėvams suklusti turėtų būti stebėjimo duomenys apie agresijos išraiškos intensyvumą ir dažnumą – kur, kada ir kiek dažnai vaikas pameluoja? Ar yra kitokių agresyvaus elgesio apraiškų? Reikėtų atkreipti dėmesį į vaiko asmenybės savybes, visą bendravimo su aplinka spektrą. Jeigu jis jaučiasi mylimas ir vertingas, turi pozityvią nuostatą bendravimo atžvilgiu, t. y. noriai ir drąsiai bendrauja, pagiria ir paskatina kitus, bendro žaidimo labai sugeba pasidalyti gėrybėmis su bendraamžiais, epizodinis melavimas, vagiliavimas neturėtų peraugti į rimtą problemą. Buvo pastebėta, kad, pavyzdžiui, vagiliaujantys vaikai ne taip draugiškai bendrauja su namiškiais (Reid, Hendricks, 1973). Pagaliau labai svarbu atsižvelgti į taisyklėms nusizengusio vaiko amžių, jo moralinę ir kognityvinę brandą. Reikia įsitikinti, kad agresyvi veikla tikrai buvo tyčinė ir tikslinga. J. M. Kauffmanas (2001) apibendrina negausius psichologinius tyrimus apie vaikų įvykdytus padėginėjimo atvejus ir nurodo, kad neatsargus ar neatsakingas elgesys su ugnimi yra viena iš keturių tokio elgesio priežasčių (kitos bus paminėtos tolesniame knygos skirsnyje). Susidūrus su dilema, ką vadinti agresyviu vaiko elgesiu, reikia atsakyti į kelis klausimus. Ar vaikui visiškai aišku, koks elgesys pažeidžia kitų žmonių teises, ką vadinti melu ar vagyste? Ar pakankamai skaidriai tai perteikė tėvai? Ar moralus elgesys yra vaiko įsitikinimų dalis? Ar vaikas matė patrauklių, sektinų elgesio pavyzdžių savo artimiausioje aplinkoje?

Agresyvaus elgesio stabilumas laike domina psichologus ir praktiniu, ir teoriniu požiūriu. Jeigu pavyktų atsekti, ar ir kokie netinkami veiksmai prognozuoja analogišką paauglio ar suaugusiojo netinkamą elgesį, galima būtų kurti efektyvias prevencijos programas. Prasmingas ir priešingas klausimas, kokios sąlygos nulemia, kad vaiko elgesio problemos silpnėja ar išnyksta? Galbūt egzistuoja agresyvaus ar antisocialaus elgesio konstruktas, nukreipiantis vaiko reagavimą pavojinga linkme? Žymi šios temos specialistė S. B. Campbell atliko daugybę tyrimų, padedančių susiorientuoti problemoje. Longitudinio stebėjimo pagalba ji atrado, kad pusę jos tirtų 3 metų amžiaus vaikų būtų galima apibūdinti, jog jie sunkiai auklėjami, turi eksternalių problemų. Lygiai taip pat pastarieji vaikai buvo įvertinti 6 metų amžiaus (Campbell ir kt., 1986).

Paaikškėjo, jog du trečdaliai šios grupės vaikų turėjo eksternalių problemų ir būdami 9 metų amžiaus (Campbell, Evening, 1990). Toliau tiriant šios grupės vaikus, paaikškėjo, kad paauglystės metu daugumos jų elgesys atitinka dėmesio ir hiperaktyvumo sutrikimo kriterijus, arba prieštaraujančio neklusnumo, elgesio sutrikimo požymius. Visi mokslininkai patvirtina, kad problemos išreikštumo laipsnis ankstyvojoje vaikystėje teigiamai susijęs su jos stabilumu laike. 94 proc. vaikų, ikimokyklinio amžiaus laikotarpiu turėjusių ryškiai išreikštų įvairių eksternalių problemų, išlaikė tas pačias problemas ir pradėję lankyti pradinę mokyklą (Heller ir kt., 1996). Priminsiu, kad eksternalių problemų grupei priskiriamas agresyvus ir delinkventinis elgesys. Kitas žymus vaikų elgesio tyrinėtojas Olweusas (1979), stebėjęs agresyvaus elgesio linijos stabilumą laike, teigia galįs ją lyginti su intelekto gebėjimais. Sugretinęs šio elgesio požymius, pasireiškiančius 6 mėnesių kūdikiams bei tiems patiems žmonėms, esantiems 21 metų amžiaus, ir pritaikęs regresinę analizę, jis teigia užfiksavęs labai stiprias koreliacijas – nuo .60 iki .76.

Skirtumai tarp lyčių. Sunku vienareikšmiškai atsakyti į klausimą apie agresijos pasiskirstymą tarp berniukų ir mergaičių. Atsakymas priklauso nuo to, kokio agresijos tipo išraišką lyginsime tarpusavyje. Kita atsakymo aplinkybė nukreipia dėmesį į lyčių tipizacijos reiškinį. Kaip žinia, tėvai ir platesnė socialinė aplinka suformuoja vaikui sampratą apie lyčiai būdingą vaidmenį. Nuostatos ir įsitikinimai, kas tinka mergaitei, kas – berniukui, tampa kultūriniais stereotipais. B. Fagotas, M. Haganas (1985) yra pastebėję, kad vienas ir tas pats elgesys gali būti vertinamas kaip neagresyvus, jei taip pasielgė mergaitė, ir agresyvus, jei taip pasielgė berniukas. Verta susipažinti su J. D. Coie, K. A. Dodge (1998) cituojamais anksčiau atliktais tyrimais. K. H. Rubino, Provenzano ir Luria'o (1974) stebėjimai įtikino, kad naujagimį berniuką tėvas vertina pagal stiprumo, šaunumo, geros koordinacijos savybes, o mergaitę – pagal jos gležnumą, silpnumą, trapumą. Planuoto eksperimento metu S. Gurwitz, K. A. Dodge (1975) vyrų ir moterų auditorijai demonstravo vaizdajuostėje užfiksuotą kūdikio, vardu Kris, veiklą. Tuo atveju, kai eksperimentatorius pranešdavo, kad Kris yra berniukas, jis būdavo įvertinamas kaip agresyvesnis, stipresnis, atkaklesnis nei tuo atveju, kai Kris būdavo pristatomas kaip mergaitė. Apie pana-

šius rezultatus pranešė J. Condry, S. Condry (1976): suaugusieji, stebėję kūdikio reakciją į iššokantį žaisliuką, ją apibūdindavo kaip pyktį, jei žinodavo, kad stebi berniuką, ir kaip baimę, jei būdavo pasakoma, kad stebi mergaitę.

Visgi didžioji dauguma agresyvaus elgesio specialistų teigia apie stipriau išreikštą berniukų agresyvumą ankstyvosios vaikystės metu (Siegler, DeLoache, Eisenberg, 2003; Herbert, 1987, 2003; Coie, Dodge, 1998; Knight, Fabes, Higgins, 1996). Korektiška paminėti kelias išlygas – tai susiję su fizine bei verbaline agresija, stebint vaikų nuo vienerių metų amžiaus santykius, nes stebėjimai natūraliomis sąlygomis (namuose ir vaikų darželyje) liudijo, kad abiejų lyčių vaikai vienodai agresyviai bendrauja su savo broliais ir seserimis. Berniukai dažniau nei mergaitės linkę įsivelti į peštynes, agresyviai spręsti tarpusavio konfliktus. Tarpkultūriniai tyrimai patvirtina minėtas tendencijas Jungtinėse Valstijose, Didžiojoje Britanijoje, Šveicarijoje, taip pat kai kuriose Afrikos, Pietryčių Azijos šalyse. Mergaitėms labiau būdingas kitoks agresijos tipas, taip vadinamoji santykių agresija. Ikimokyklinio amžiaus ir pradinėje mokykloje metu mergaitės labiau linkusios išskirti iš grupės numatytą auką, su ja nedraugauti, kalbinti kitus, skleisti apkalbas. Mergaitės dažniau ir pradeda tokias interakcijas, ir tampa jų aukomis.

D. Guerinas, K. Hennesy (2002) bandė apibendrinti labiausiai tikėtinus veiksmus, lemiančius skirtumus tarp agresyvaus berniukų ir mergaičių elgesio. Autoriai sutinka su aukščiau išdėstyta pozicija, kad šeima, vedina pasirinktinai skirtingų lūkesčių sūnaus ir dukros atžvilgiu, gali skatinti lytinę vaikų tipizaciją. Beveik kiekvienas tėvas mėgsta pasikumsčiuoti, išmėginti jėgas su savo sūnumi, bet ne dukra. Be to, siūloma atsižvelgti ir į pačių vaikų savybes, nurodomas raidos psichologų darbuose. Viena, berniukai yra impulsyvesni nei mergaitės. Tai gali sąlygoti ir dažnesnius konfliktus, ir spartesnę jų dinamiką iki agresijos lygmens. Net šešių mėnesių kūdikiai berniukai dažniau nei to paties amžiaus mergaitės griebdavo žaisliuką laboratorinio eksperimento metu. Antra, ikimokyklinio amžiaus mergaitės linkusios kitaip nei berniukai spręsti konfliktus – jos daugiau kalba, žodžiais reiškia savo mintis ir norus, greičiau priartėja prie derybų pozicijos. Be to, agresyvų mergaičių elgesį bendraamžiai kartais ignoruoja, o tai visai nebūdinga berniukų.

kų elgesiui. Kaip matyti, socializacijos pradžioje stebimas skirtingas berniukų ir mergaičių impulsyvumas, savitas polinkis reaguoti į konfliktus skatina svarstyti biologinio prado įtaką. Kvalifikuoti psichologai supranta, kad visi paminėti duomenys ar išvados yra patikimi tik pagal anksčiau aptartus tyrimus. Neaišku, kiek jie pasitvirtintų, tiriant platesnį žmonių ratą, įvairias socialines ar etnines grupes, ar būtų būdingi, pavyzdžiui, Lietuvos vaikams.

Pažymėtina, kad agresyvaus elgesio tendencijas būtina matyti kitų vaiko asmenybės savybių kontekste, nuolat plėsti susidariusią sampratą naujais štrichais. Pavyzdžiui, peno pamąstymui teikia duomenys apie empatijos savybę tarp berniukų ir mergaičių. N. Eisenberg su bendraminčiais (1998, 1989) laboratorinio tyrimo metu ikimokyklinio amžiaus vaikams demonstravo filmukus, skatinančius įsijausti, kartu su herojumi išgyventi skaudžias situacijas (pavyzdžiui, bendraamžiai erzina sužeistą vaiką; į ligoninę atsigulusį berniuką apima liūdesys). Vertinant empatiją pagal neverbalius parametrus, buvo prieita prie išvados, kad atitinkamą filmą stebėjusieji vaikai nesiskyrė nei savo veido išraiška, nei susikaupimo požymiais, nei psichofiziologiniais duomenimis. Taigi galima manyti, kad empatija vienodai būdinga ir berniukams, ir mergaitėms, tačiau reikia tikslinti jos išraišką, vietą motyvacinėje struktūroje.

Paskutinė šiame skirsnyje aptartina tema – gretutiniai sunkumai, lydintys agresyvų vaikų elgesį. Dauguma tyrinėtojų remia nuomonę, kad maždaug pusė agresyvių vaikų kartu yra hiperaktyvūs, t. y. silpna impulsų kontrolė, nesugebėjimas susikaupti, per didelis judrumas stebimi kartu su agresyviu elgesiu. Minėta tendencija stipriau išreikšta 4–11 metų vaikams nei 12–16 metų paauglių grupei. Panagrinėjus literatūrą apie hiperaktyvius vaikus, dažnai sutinkama nuomonė, kad hiperaktyvumas ankstyvojoje vaikystėje turi prognostinę vertę nagrinėjamos temos atžvilgiu, t. y. informuoja apie agresyvaus elgesio tikimybę vėlesniame amžiuje. Agresyvus elgesys taip pat gali lydėti protinį atsilikimą, kalbos neišsivystymą. Kartu nagrinėjama, koks ryšys vaikystėje egzistuoja tarp agresyvaus elgesio ir emocinių problemų. M. Kovacs su bendraminčiais (1988, 1981) teigia, kad maždaug 16 proc. depresija sergančių vaikų pasižymi ir agresyviu elgesiu. J. D. Coie, K. A. Dodge

(1998) mini 4 metus trukusį longitudinalinį tyrimą, kurio duomenys atskleidžia ryšį tarp elgesio problemų ir nerimo lygio tarp berniukų: 9–10 metų amžiaus tokie berniukai buvo mažiau agresyvūs, tačiau agresyvaus elgesio išraiška sustiprėjo per vėlesnius dvejus metus (Lahey, McBurnett, 1993). Vadinasi, elgesio ir emocinių problemų sąveika yra sudėtingas procesas, reikalingas tikslinančių studijų.

Priežastys ir kontekstas

Istoriniai šaltiniai pateikia gausybę liudijimų, kaip žmonės bandė perprasti sutrikusio elgesio ar psichinės ligos esmę. XVIII a. tai atrodė kaip „dievo rykštė“, „šėtoniškos akies nuožiūra“, nuo žmogaus valios nepriklausančių fatališkų jėgų stichija. XIX a. samprata pakito, buvo atsigręžta į ydingus žmogaus įpročius, netikusį gyvenimo būdą. Už normos ribų esantis elgesys sietinas su, pavyzdžiui, besaike tinginyste, ilgalaikė masturbacija, aukso karštine, nepadorių knygų skaitymu. Radosi ir racionalių minčių: B. Rush (1790), Parkinsonas (1807) atsigręžė į ugdymo, disciplinos, vaiko priežiūros kokybės įtaką (cit. pagal Kaufman, 2001).

Mokslinių tyrimų ir stebėjimų objektu agresijos išraiška tapo daugiau nei prieš šimtmetį. Savo straipsnyje „Ego ir Id“ (1923) S. Freudas agresiją, sadizmą kildino iš „sunkiai apibūdinamo mirties instinkto“ veiklos. Primintina, kad mirties ir gyvenimo instinktai psichoanalizės teorijoje įgijo pirminių varų reikšmę. Klasikas teigia: „<...> pavojingi mirties instinktai įvairiai slypi individe: susijungę su erotiniais komponentais, jie netenka dalies savo griauinančios galios, <...> kita dalis agresijos pavidalu nukreipiama išorėn <...>. Kuo stipriau žmogus apriboja išorinę agresijos išraišką, tuo griežtesnis, t. y. agresyvesnis, tampa jo *As idealas*“ (Фрейд, 1969, c. 181). Jo nuomone, klinikiniai atvejai įrodo, kad agresyvūs impulsai glaudžiai susiję su teigiamais afektais, kai sutrikdoma laisva psichinės energijos išraiška. Autorius pateikia pavyzdį, kaip priešingi meilės ir neapykantos jausmai greit ir dažnai keičia vienas kitą.

Biologiniai veiksniai. Mokslininkai neabejoja paveldo įtaka vaiko elgesio problemoms, tik nuolat ieškoma įrodymų, kaip jis reiškiasi. Naujų medicinos technologijų taikymas, genetikos ir fiziologijos mokslų

atradimai nuolat papildo psichologų nuomonę apie biologines elgesio determinantes. Tikslinamas ryšys tarp centrinės nervų sistemos ypatybių, įvairių galvos smegenyse vykstančių biocheminių procesų ir vaiko elgsenos parametrų. Dabarties mokslo šviesoje galima teigti, kad vaikas paveldi polinkį elgtis vienokiu ar kitokiu būdu, pavyzdžiui, agresyviai, tačiau redukcionizmo apraiška būtų ieškoti konkretaus „agresyvumo“ ar „nusikalstamumo“ geno. Vaikai paveldi tam tikras fiziologines charakteristikas, kurios nulemia impulsų kontrolės kokybę, aktyvumo lygį, poreikį išpūdžiams ir kita, savo ruožtu darančių įtaką elgesio ypatybių visumai. Vienas žymiausių vaiko temperamento specialistų R. Plominas (1989) ragina kūrybiškai vertinti biologinio paveldo įtaką. Savo straipsnyje „Aplinka ir genai“ jis akcentuoja, kad „prieš dvidešimt metų genetikos tyrimai mus įtikino, kad genetiniai veiksniai labai svarbūs elgesio dimensijoms ir sutrikimams. Dabarties požiūriu, tie patys tyrimai neabejotinai įrodo, kad tiek pat reikšmingi yra ir aplinkos veiksniai“ (Kauffman, 2001, p. 201). Galima teigti, kad genų / aplinkos sąveika yra interaktyvi, nes tik aplinkoje skleidžiasi tai, ką žmogui suteikė gamta.

Biologinių veiksnių įtaka tyrinėjama studijuojant vaiko temperamentą, taip pat dvynius ir įvaikintus vaikus. Sudėtingi klinikiniai atvejai irgi suteikia medžiagos apie tai, kaip sutrikdyta galvos smegenų veikla atsiliepia vaiko elgesiui.

Temperamentas yra individualus, laikui bėgant mažai kintantis reagavimo į aplinką būdas. M. Rothbart, J. Batesas (1998) pažymi, kad šie įgimti individualūs skirtumai ryškiausi emocijų, motorikos, reaktyvumo, savireguliacijos sferose. Aptariamu klausimu svarbus vienas temperamento tipas, todėl verta detaliau paaiškinti jo išskyrimo aplinkybes. Psichologinės temperamento studijos prasidėjo novatoriškais A. Thomaso, S. Chess darbais (1963, 1968, 1970). Duomenis longitudinaliam tyrimui jie pradėjo rinkti 1950 m. Niujorko vidurinių ir aukštesnių socialinių klasių šeimose, vėliau prie jų prijungė Puerto Riko darbininkų šeimų stebėjimus. Autoriai domėjosi ankstyviausia normalios raidos vaiko ir įvairiomis ligomis sergančiųjų vaikų raida. Tėvų būdavo prašoma nuolat pildyti klausimyną, apibūdinantį vaiko reakcijas įvairiausios veiklos metu – maudantis, rengiantis, valgant pirmą kietą

maistą ir kt. Vėliau ataskaitas papildė auklėtojų, mokytojų ir pačių vaikų apklausa. Autoriai teigė, kad temperamentą apibūdina devynios kategorijos:

- 1) aktyvumo lygis įvairiausios vaiko veiklos metu;
- 2) biologinių funkcijų (miego, valgymo, tuštinimosi ir kt.) ritmiškumas;
- 3) artėjimas prie naujo stimulo ir pasitraukimas nuo jo, t. y. elgesys pamačius naujus žmones, žaislus, vietas, maistą ir kt.;
- 4) gebėjimas prisitaikyti lemia, kaip kinta pradinė vaiko reakcija naujose situacijose;
- 5) reakcijų intensyvumas, arba atsako energijos kiekis;
- 6) reagavimo slenkstis parodo, kokio intensyvumo dirgiklis sukelia vaiko reakcijas;
- 7) nuotaikos kokybė, arba džiaugsmingo, palankaus, linksmo reagavimo santykis su dirgliu, nedraugišku;
- 8) gebėjimas atitraukti dėmesį, išsiblaškyti parodo, kaip dažnai nereikšmingi dirgikliai atitraukia vaiko dėmesį užsiėmimo metu;
- 9) aktyvaus dėmesio apimtis ir gebėjimas susikaupti fiksuojamas pagal tai, kiek ilgai vaikas išlaiko dėmesį ties viena veikla, sugeba atsiriboti nuo pašalinių trukdžių.

Šie temperamento parametrai, sugrupuoti į tipiškus junginius (klasterus), pasireiškė 65 proc. stebėtų vaikų. Jie leido išskirti tris vaikų grupes: „sunkius“, „lengvus“ ir „lėtai išylančius“ („slow to warm up“) vaikus. Likusių vaikų reagavimas į alinką buvo įvairus. Didžiausią jų dalį (40 proc.) sudarė taip vadinamieji „lengvi“ vaikai – dažniausiai geros nuotaikos, greitai prisitaikantys prie naujų sąlygų, turintys ritmiškas biologines funkcijas. Apie 15 proc. vaikų buvo apibūdinami kaip „lėtai išylantys“: jiems būdingas žemas aktyvumo lygis, negatyvus reagavimas (palaiptiesiems kintantis į pozityvų daug kartų kartojant) į naujus stimulus (pavyzdžiui, maudymąsi). Pagaliau „sunkūs“ vaikai sudarė maždaug 10 proc. visų tiriamųjų. Tokie vaikai pasižymėjo nereguliariomis biologinėmis funkcijomis (pavyzdžiui, neprognozuojamais laikotarpiais dažnai prabusdavo naktį), dažniausiai bloga nuotaika ir irzlumu, stipria neigiama reakcija į naują, dar nematytą. Be to, jie būdavo labai aktyvūs, audringai reikšdavo ir teigiamas, ir neigiamas emocijas, pykčio prie-

puoliais sutikdavo bet kokią kliūtį savo poreikiams patenkinti. Jų priežiūra atimdavo visas tėvų jėgas arba net viršydavo jas (šnekamojoje kalboje prigijo terminas „mamų kankintojai“). Sąžiningos ir rūpestingos mamos išgyvendavo kalbę, negalėdamos nuraminti nenumaldomai rėkiančios atžalos. Tam tikrose socialinėse situacijose tokių vaikų tėvai jausdavo gėdą, kad nesugeba tinkamai nukreipti nevaldomo jų elgesio. Maždaug trys ketvirtadaliai „sunkių“ vaikų ankstyvojoje ir viduriniojoje vaikystėje buvo apibūdinami kaip turintys elgesio problemų (Herbert, 2003). Tarpkultūriniai tyrimai taip pat liudija analogiškas tendencijas. A. Caspi'o ir jo bendraminčių (1995, 1994) Naujojoje Zelandijoje atliktas temperamento tyrimas parodė, kad impulsyvūs, sunkiai kontroliuojami, dažniausiai blogos nuotaikos vaikai paauglystėje turėjo daugiau socialinės adaptacijos problemų, 21 metų amžiaus jie sunkiau sutardavo su savo partneriais; be to, tarp jų daugiau buvo bedarbių, palyginus su kontrolinės grupės duomenimis.

Jau minėto J. Bateso (1991) nuomone, visi temperamento bruožai gana stipriai išreikšti jau šešių mėnesių amžiaus kūdikiams. Buvo nustatyta pakankamai aukšta koreliacija tarp šiuo laikotarpiu įvertinto „sunkaus“ temperamento ir trejų metų vaikams būdingų elgesio problemų (remiantis mamų stebėjimu).

Paminėtina, kad ne visi psichologai sutinka su „sunkaus“ temperamento sąvoka. Kritikos ašis nukrypsta į vertinimo metodologiją. Apibūdinant „sunkių“ temperamentą, dažnai remiamasi vien subjektyvia mamų nuomone. Įgimti biologiniai parametrai turėtų būti užfiksuoti taikant objektyvesnį metodą, o mamos stebėjimo ataskaitai turi įtakos nuovargis, žema ar pakili nuotaika, išsilavinimas bei kiti veiksniai. Tai iškreipia rezultatus, pasėja abejones, ar galima gautus duomenis lyginti tarpusavyje. Pavyzdžiui, mama, turinti žemą streso tolerancijos lygį, „lėtai išylantį“ vaiką apibūdins kaip „sunkių“ ir pan.

Apžvelgus atliktus negausius dvynių tyrimus, informatyvūs atrodo J. D. Coie's, K. A. Dodge's (1998) nustatyti duomenys, kad 3–7 metų vaikų eksternalių problemų lygio tarpusavio koreliacijos aukštesnės tarp monozygotinių dvynių nei tarp dizigotinių. Tai liudytų tam tikrą paveldėjimo būdu įgautą reagavimą, tačiau tokie ir panašūs duomenys turi būti atsargiai interpretuojami. Retrospektyvi vaiko elgesio analizė

atskleidžia, kad aplinka išryškina ar niveliuoja biologines agresyvaus elgesio prielaidas. Įdomūs pasirodė švedų mokslininkų duomenys apie 862 įvaikintų berniukų likimą. Jų grupėje išsiskyrė trys tendencijos. Tais atvejais, kai vaiką augino įvairių nusizengimų teisėsaugai turėję tėvai (ir biologiniai, ir naujieji), 40 proc. tokių vaikų suaugę taip pat įvykdavo vienokį ar kitokį nusizengimą. Jei vaikas būdavo kilęs iš nusikaltimą padariusios šeimos, tačiau patekdavo į prosocialią aplinką, minėtas skaičius siekė tik 12 proc. Ir tik labai retais atvejais (3 proc.) įstatymui nusikalddavo vaikai, gimę tvarkingose šeimose ar auginti taip pat tvarkingų tėvių. Taigi joks vaiko aplinkos veiksnys nėra reikšmingas pats savaime, be kitų faktorių pagalbos. Tik visų prielaidų visuma gali tvirtai nulemti vienokį ar kitokį reagavimo į aplinką būdą. Be to, agresyvus elgesys gali būti, bet nebūtinai visuomet prognozuoja kriminalinę ar delinkventinę ateitį. Vėlgi reikia atsiminti, kad egzistuoja ir rizikos, ir apsauginiai vaiko raidos veiksniai. Nepalanki kelių veiksmų sąveika padidina ydingos raidos tikimybę, tačiau lygiai ta pati logika nurodo, kad palankios vaiko gyvenimo aplinkybės atsveria, sušvelnina rizikos faktorius. Minėtas tyrimas apie įvaikintus berniukus įrodo ir iliustruoja šį teiginį.

Šeimos veiksniai. Šeima yra pirmoji ir svarbiausia vaiko auklėjimo terpė. Ji rūpinasi vaiku ir jį saugo, moko suprasti kitus ir save, formuoja ir kontroliuoja jo elgesį. Tai pirmasis socialinis institutas vaiko gyvenime. Tėvai supažindina vaiką su gyvenimo taisyklėmis bent trimis būdais. Viena, jie tiesiogiai paaiškina vaikui elgesio normas. Antra, vaikas nuolat stebi pačių tėvų bendravimą, jų santykius platesnėje socialinėje aplinkoje. Taip tėvai netiesiogiai modeliuoja vaiko nuostatas ir vertybes. Trečia, tėvai tikslingai formuoja vaiko aplinką – parenka gyvenamą vietą, mokyklą, suteikia galimybę dalyvauti prosocialiame ar antisocialiame bendruomenės gyvenime, įgyti tam tikrą išsilavinimą.

Prėjusio šimtmečio viduryje vaiko elgesio problematiką buvo bandyta susieti su vaiko gimimo eiliškumu ar vaikų skaičiumi šeimoje. Gautos išvados neatskleidė šių ypatybių reikšmės ydingo elgesio kilmei. Nūdienos psichologų dėmesį patraukia šeimyninių santykių pobūdžio, auklėjimo stiliaus, skyrybų vaidmuo vaiko elgesio vektoriu.

Jau minėtas G. R. Pattersonas su bendraminčiais (1973, 1980) ati-

džiai tyrinėjo procesus, vykstančius agresyvių ir antisocialių vaikų / jaunuolių šeimose. Natūralaus stebėjimo duomenys leido iš arti, tarsi „pro rakto skylutę“ pažvelgti į tai, kas gi vyksta agresyvių vaikų šeimose. Duomenys bylojo, kad tokiose šeimose tėvų – vaikų – tėvų bendravimas daug negatyvesnis, priešiškesnis nei neagresyvių vaikų šeimose. Visi aptariamų šeimų nariai vienas kitą moko elgtis agresyviai: auklėjimas remiasi prievartos priemonėmis, į kurias vaikai atsako vis įžūlesniu elgesiu ir kuris savo ruožtu aštrina konfliktą, tėvus verčia jausti disforiją, ieškoti griežtesnių poveikio būdų. Tokią tarpusavio sąveiką G. R. Pattersonas pavadino „prievarta pagrįstų šeimos santykių ciklu“. Autorius teigė, kad antisocialių ir agresyvių vaikų šeimose jis išryškėja pakankamai anksti. Jau 3,5–4 metų vaikas gali būti įsitraukęs į prievartos kupiną bendravimą su savo tėvais ir broliais / seserimis (ypač jei jam būdingas „sunkus temperamentas“). Vaikui augant ir vis išradingiau bendraujant su savo aplinka, priešiškos sąveikos apraiškų daugėja, jos darosi intensyvesnės. Nuo riksmo, pykčio priepuolių, ašarojimų pereinama prie fizinės agresijos – spardymo, kumščiaavimo, mušimo. Svarbus prievarta grįstų santykių ciklo katalizatorius yra tėvų nesugebėjimas veiksmingai nubausti vaiką. Tai nereiškia, kad pats mokslininkas yra bausmių šalininkas. Jis tiesiog teigia, kad vaikui ramiai ir geranoriškai turi būti nubrėžiamos labai aiškios elgesio ribos, kurių reikia nuosekliai laikytis. Agresyvus ar kitaip nepriimtinas elgesys visuomet turi sulaukti neigiamų pasekmių, pavyzdžiui, vaikas netenka privilegijų. Teigiamas elgesys taip pat visada turi būti pastebimas ir skatinamas.

Ydingas elgesys gimsta tuomet, kai tėvai neužčiuopia problemos esmės, neprotingai vadovauja vaiko elgesiui, pratęsia agresijos estafetę. Dar vienas konstruktyvus G. R. Pattersono įnašas į agresyvaus / antisocialaus elgesio tyrimus yra tai, kad autorius nubrėžė tikslią schemą, kaip yra pastiprinamas netinkamas vaiko elgesys. Jei vaikas pradeda priešintis elgesio taisyklėms (verkšlena, mušasi, priešginiauja, meluoja ir pan.), jo tėvai laiku neužkerta kelio tokioms reakcijoms, linkę pasitelkti neefektyvias bausmes. Pavyzdžiui, mama prašo dukrą pasikloti lovą, tačiau mergaitė atsikalbinėja, verkšlena. Tuomet neapsikentusi mama nusileidžia, nebekartoja prašymo, galbūt pati sutvarko daiktus. Šiuo atveju susiduriame su neigiamu pastiprinimu – mama išvengia erzinančio

dukros elgesio, dukra atleidžiama nuo pareigos. Ilgalaikėje perspektyvoje mergaitė vis labiau verkšlens, atsikalbinės norėdama išvengti nemalonios veiklos, tačiau konflikto priežastis – neatlikta pareiga – ir toliau išliks. G. R. Pattersono stebėjimo duomenis patvirtina ir kiti psichologai. M. Snyderis su bendraminčiais (1995) įžvalgiai teigia, kad kertinis, lemiamas vaidmuo tenka antrajam ir trečiajam schemas žingsniams (vaikas agresyviai reaguoja – tėvai nusileidžia). Agresyvų vaiką auginančiose šeimose du–tris kartus dažniau pastebimas ir vaiko prieštaravimas tėvams, ir neigiamas netinkamo elgesio pastiprinimas, palyginus su šeimomis, kuriose augantys vaikai neturi tokių elgesio problemų. Normaliose šeimose auklėjamų vaikų elgesys yra pakankamai įvairus, prieštaravimas tėvams buvo pastebėtas greta bendros tėvų – vaikų veiklos, individualių užsiėmimų, žaidimų su draugais. Kita vertus, įprastiniais atvejais ir patys tėvai vaikų elgesį pastiprina įvairesniais būdais nei nuolaidžiavimu ar agresija vaiko atžvilgiu. Tai dar kartą įrodo, kad G. R. Pattersono aprašyta schema atspindi ne pavienes agresyvaus elgesio vaikų – tėvų interakcijas, bet užčiuopia jų santykių dinamikos dėsnius.

Panašaus pobūdžio tyrimai paskatina psichologus, pedagogus įsigilinti į veiksmingo auklėjimo ypatybes. S. G. O’Leary (1995) išskyrė tipišką auklėjimo klaidą, pastebimas mamos elgesyje su 2–4 metų atžala. Viena, mamos neapibrėžtai ir netiksliai pateikia elgesio taisykles – jos linkę normas deklaruoti, bet ne įtvirtinti. Tai akivaizdu ir neigiamai pastiprinant netinkamą elgesį, ir nepastebint priimtino vaiko elgesio apraiškų. Antra, mamos gali per daug dirgliai, pikta, nekonstruktyviai pasakyti apie tai, ko tikisi iš vaiko. Ir trečia, jos daugiažodžiauja, kai vaikai nusižengia taisyklėms. Privalu atminti, kad maži vaikai pirmenybę teikia trumpoms, informatyvioms elgesio nuorodoms, neišgirsta ilgų tiradų ir įvairiausių pavyzdžių apie netinkamo elgesio žalą. Taigi būtina ne tik norėti, bet ir sugebėti vaikams išaiškinti, kaip derėtų elgtis. Pagaliau labai svarbu, ar tėvai nuosekliai reguliuoja vaiko elgesį. Psichologine aksioma tapo prieš penkiasdešimt metų publikuoti įrodymai, kad polinkis agresyviai elgtis gali būti nenuoseklus auklėjimo pasekmė (Glueck, Glueck, 1950).

G. R. Pattersono darbai aprašė sampratą apie agresyvaus elgesio

dinamikos veiksnius, išryškino kelis svarbius prievarta pagrįstų santykių aspektus. Greta jo, kiti tyrinėtojai taip pat tikslina auklėjimo stilių sąryšį su minėtu vaikų elgesiu. Auklėjimo stilius – tai tėvų elgesio ir nuostatų visuma, formuojanti emocinį vaiko – tėvų sąveikos klimatą (Siegler, DeLoache, Eisenberg, 2003). Dažniausiai remiamasi tradiciniu auklėjimo stilių skyrimu pagal dvi tėvų – vaikų santykių dimensijas (Baumrind, 1972): 1) šilumos, priėmimo / neįėjimo, atstūmimo dimensija ir 2) kontrolės, reiklumo / nuolaidžiavimo dimensija. Tai leido kategorizuoti keturis auklėjimo stilius: *autoritetingą, autoritarišką, nuolaidų ir atstumiantį*. *Autoritetingų* tėvų vaikams yra mažiausiai galimybių elgesio problemoms atsirasti. Nuo mažens jie stebi reiklius ir kartu šiltus tėvus, kurie domisi savo vaikų gyvenimu, daug laiko praleidžia kartu. Tokie tėvai auklėja, ugdo vaikų atsakomybės ir pasitikėjimo jausmą, gerbia jų orumą, skatina save aktyviai įtvirtinti. Jie atvirai sprendžia išskylančias problemas, su vaikais ramiai diskutuodami siekia susitarti arba įrodyti, o ne primesti vaikams elgesio taisykles. Mokykloje tokie vaikai atsiduria tarp populiariausių bendraamžių, sugeba įveikti sunkumus, nepasiduoda antisocialaus elgesio provokacijoms. *Autoritariški* tėvai yra šaltesni, mažiau jautrūs vaikų poreikiams. Jie reikalauja besąlyginio klusnumo, linkę grasinti ir bausti. Abejones ar prašymus paaiškinti taisykles tokie tėvai suvokia kaip grėsmę savo autoritetui. Norimą vaikų elgesį jie formuoja pasitelkdami psichologinę kontrolę – žemina vaiko vertės jausmą, baugina nemylėsią, jei tik sūnus ar dukra elgsis kitaip, nutraukia ar ignoruoja norą pasiaiškinti, išnaudoja vaiko kaltės jausmą, sumišimo būseną. Mokykliniais metais jų vaikai išsiskiria prastais akademiniais pasiekimais, jaučiasi nelaimingi, yra nedraugiški, nepasitiki kitais, paauglystėje gali pažeisti įstatymus. Toks auklėjimo stilius labiau būdingas žemo socialinio sluoksnio šeimoms. *Nuolaidūs* tėvai nesikiša į vaikų tarpusavio santykius, nemėgsta drausminti ar kitaip jų reguliuoti. Tokį santykį galima apibūdinti nuostata – „netrukdykime jiems gyventi“. Šiose šeimose išaugę vaikai nežino elgesio ribų, dažnai pasižymi impulsyviu elgesiu, neturi savikontrolės ir savireguliacijos įgūdžių. Paauglystėje tai pasireiškia didesne priklausomybe, nepriimtiniu elgesiu, palyginti su vaikais iš autoritetingų šeimų. *Atstumiantys* tėvai yra ir neįėjūs, ir nereiklūs savo vaikams. Jie labiau susi-

rūpinę savo problemomis nei vaikų auklėjimu. Ankstyvojoje vaikystėje tokiose šeimose augantiems vaikams pasireiškia dezorganizuotas prierašumas, vėlyvojoje vaikystėje tokie vaikai nesugeba sėkmingai bendrauti su bendraamžiais, o paauglystėje tikėtinas antisocialus jų elgesys, silpna savireguliacija.

Auklėjimo stilius siejamas ne tik su išoriškai akivaizdžiomis vaiko elgesio ypatybėmis, bet ir su kognityviniais vaiko asmenybės dariniais. Pavyzdžiui, autoritetingų tėvų vaikai palankiau vertina bausmę kaip pagrįstą ir būtiną elgesio korekcijos priemonę, palyginti su autoritariškose šeimose augusiais vaikais. Sunku interpretuoti tokią išvadą, tačiau ji leidžia kelti svarbias hipotezes. Galbūt atviras tėvų – vaikų bendravimas autoritetingose šeimose vaikui padeda įsigilinti į tėvų veiklos motyvus? Gal vaiko neįžeidžianti ir tinkamai paašškinta bausmė skatina sutikti su tėvų pozicija?

Be to, psichologiniai tyrimai patikslino, kad konkrečios šeimos auklėjimo stilius jautriai reaguoja į platesnės aplinkos – socialinės, kultūrinės, etninės – sąlygas. Vieną ir tą patį auklėjimo stilių įvairiai suvokia skirtingų kultūrų vaikai. Jau prieš tris dešimtmečius D. Baumrind buvo pastebėjusi, kad neigiamos autoritariško auklėjimo pasekmės buvo pastebėtos tik europinės kilmės amerikiečių, bet ne afroamerikiečių šeimose. Jose priimta, kad griežta ir vaiko valios nepaisanti tėvų kontrolė yra būtina, norint apsaugoti vaiką nuo realių ar tariamų grėsmių. Tokiose šeimose augantys vaikai vertina autoritariškumą kaip tėvų rūpesčio ženklą. Autoritariškai auklėti afroamerikiečių vaikai turi mažiau elgesio problemų, pakankamai gerai mokosi. Skirtingą auklėjimo stiliaus reikšmę patvirtina ir naujausi tyrimai (Chao, 1994). Autoritetingas auklėjimas euroamerikiečių šeimose sukuria artimus tėvų – vaikų tarpusavio santykius, turi teigiamą įtaką vaiko akademinėi sėkmei, tačiau tokios pat pasekmės pirmos kartos kinų kilmės amerikiečių šeimose nėra siejamos su autoritetingu auklėjimu. Būtent tarp pirmos emigrantų kartos dar gajį kinų kultūros tradicija griežtai auklėti vaiką (skatinant jo kaltės ir baimės jausmus).

Labai perspektyvūs atrodo tyrimai, detalizuojantys kiekvienos auklėjimo stiliaus dimensijos reikšmę elgesio problemoms. Priminsiu, kad viena jų akcentuoja tėvų šilumos, paramos / atmetimo ištisumą, kita –

kontrolės / nuolaidžiavimo kontinuumą. Čia galima pajusti J. Bowlby'o atradimų dviasią. Motiniška šiluma, glaudus emocinis santykis su vaiku iki 4 metų amžiaus neigiamai koreliuoja su 5–7 metų amžiuje pasireiškiančiomis eksternaliomis elgesio problemomis (Bates, Bayles, 1988; Booth ir kt., 1994). Taip patvirtinamas postulatų, kad kūdikystė ir ankstyvoji vaikystė yra palankus laikotarpis pozityviam santykiui su globėju užsimegzti. Teigiamas emocinis jo atspalvis nutiesia kelią tolimesniam vaiko – tėvų santykiui, paspartina vaiko socializaciją ir skatina perimti tėvų siūlomas taisykles. Priešingai, šiurkšti kontrolė, baudžiančiomis priemonėmis diegiama disciplina stiprina agresyvaus elgesio tikimybę.

Nepaisant atskirų anksčiau minimų eksperimentinių duomenų, kad nesaugus ar dezorganizuotas prierašumas siejamas su vėliau išryškėjančiomis elgesio problemomis, sunku tvirtinti apie kategorišką jų ryšį. Literatūros analizė įtikino, kad daugiau duomenų skelbiama apie dezorganizuoto prierašumo sąsajas su agresyviu vaiko elgesiu (Lyons-Ruth ir kt., 1993). Longitudinės nesaugaus prierašumo studijos įrodo esant tokį ryšį tik žemo socialinio-ekonominio sluoksnio šeimose, kai vaikas auga su vienu iš tėvų. Taigi drąsiai pranašauti nesaugiai prisirišusio vaiko elgesio problemas galima tik tuomet, kai raidos procesą apsunkina papildomi nepalankūs veiksniai.

Gausiais tyrimais analizuota netradicinio šeimos modelio įtaka vaiko elgesio problemoms formuotis. Modernioje visuomenėje vis daugiau vaikų auga su vienu iš tėvų arba yra auklėjami pamotės / patėvio. Tai atsitinka dėl įvairių priežasčių – tėvai skiriasi, pakartotinai kuria šeimas, gyvena nesusituokę, vaikas gimsta po atsitiktinių lytinių santykių, kai tėvas nežinomas. Daugelis mokslininkų remia nuomonę, kad skyrybos padidina visų psichologinių vaiko problemų riziką. Tai ypač tinka elgesio, socialinių, akademinų sunkumų atžvilgiu. Mokslškai korektiški tyrimai mums su didesne erudicija leidžia nagrinėti potencialias skyrybų pasekmes vaiko elgesio raidai. Akivaizdu, kad vieni vaikai sėkmingai įveikia skyrybų traumas pasekmes, o kiti sugniužta nuo naujos naštos. Šiai tiesai pagrįsti prireikia *atsparumo* ir *jautrumo* terminų, psichologiniame žodyne atsiradusių prieš tris dešimtmečius. Abu jie žymi du vienos dimensijos polių (Rutter, 2003; Luthar ir kt., 2003). Kai vaikas

sėkmingai prisitaiko prie nepalankiai pakitusių raidos sąlygų, kalbame apie jo atsparumą. Priešingu atveju nagrinėjamas jo jautrumas, pažeidžiamumas. Pasitelkus kertines psichologijos sąvokas, galėtume tarti, kad šie reiškiniai (ar procesai) susiję su latentinėmis asmenybės savybėmis. Ir atsparumas, ir jautrumas išryškėja tik konkrečių aplinkybių kontekste. Jie neatsiejami nuo dviejų konstruktvų – rizikos ir pozityvios adaptacijos.

Retrospektyvios analizės duomenys atskleidžia tam tikrus dėsningumus, svarbius vaiko elgesio dinamikai. Remiamasi pripažinto nagrinėjamos temos autoriteto E. M. Hetherington studija, publikuota kartu su A. M. Elmore (2003). Jų teigimu, iš karto po skyrybų dauguma vaikų išgyvena pyktį, nusivylimą, esti blogos nuotaikos, tačiau per kitus dvejus metus šios reakcijos dažniausiai silpsta. Procesas užtrunka kiek ilgiau – nuo trejų iki penkerių metų – tuomet, jei tėvai pakartotinai susituokia ar veda. Reprezentatyvios imties tyrimai skelbia, kad maždaug ketvirtis vaikų, augančių neseniai išsiskyrusiose šeimose, turi išreikštų elgesio ir emocinių problemų. Analogiškas vaikų skaičius tarp neišsiskyrusių šeimų grupės siekia 10 proc. Dauguma elgesio problemų buvo susiję su eksternalios išraiškos vektoriumi – agresyviu, delinkventišku elgesiu. Ilgai tikslinta, kokio amžiaus vaikams skyrybos palieka skaudžiausias pasekmes. Manyta, kad kognityvinis mažo vaiko nebrandumas atveda jį prie minties, kad tėvai išsiskyrė būtent dėl jo. Mažieji linkę prisiimti kaltę dėl suirusios santuokos, slapta ją išgyvena. Paaugliai, priešingai, gali mąstyti, kad patys tėvai turėjo neįveikiamų prieštarų, be to, tokiaame amžiuje lengviau remtis draugų parama. E. M. Hetherington perspėja, kad tokia nuomonė gali virsti neteisingu stereotipu, jei ignoruotume papildomas sąlygas, pavyzdžiui, vaiko lytį, tėvų konflikto pobūdį. Neigiamas pasekmes vaiko asmenybei, jo elgesio problemoms turi tokia tarp tėvų esanti nesantaika, į kurią įtraukiamas pats vaikas ir kurią lydi fizinė agresija ir bauginimai. Be to, į skyrybas problemišku elgesiu labiau reaguoja berniukai, likę gyventi su motina. Ypač nepalankus laikotarpis pakartotinai tėvų santuokai – ankstyvoji paauglystė.

Agresyvaus vaikų elgesio tikimybę sustiprina kiti nepalankūs vaiko raidos veiksniai. Paauglių nėštumai, tėvų priklausomybės, skurdi mate-

rialinė tėvų šeimos padėtis, bedarbystė dažnai lemia blogą vaiko priežiūrą, prastą jo fizinę sveikatą, apriboja galimybes lavintis ir išreikšti save. Pasirėmus ekologinės raidos teorijos terminais, nepalankūs egzostemos veiksniai sutrikdo socializacijos procesą. Amerikiečių psichologai pastebėjo gana aukštą nusikalstamumo lygį tarp „Didžiosios depresijos“ kartos paauglių. Analizuojant šį reiškinį, prieita prie išvados, kad darbo netekę ir nepriteklių kamuojami tėvai itin šiurkščiai auklėdavo vaikus, neskyrė jiems reikiamo dėmesio. Jau anksčiau minėjau, kad šeimos iš žemo socialinio-ekonominio sluoksnio dažniau renkasi baudžiantįjį, autoritarišką auklėjimą (primintina, kad tėvų išsilavinimas apibūdina socialinę šeimos padėtį, o darbo pobūdis, užimamos pareigos – ekonominę). Tokios šeimos siaurai suvokia vaiko raidą, ignoruoja aktyvų vaiko vaidmenį, nelinkę aptarti akademinų ar bendravimo sunkumų. Vertingiausia vaiko savybe tokie tėvai įvardija klusnumą, o tėvai iš aukšto socialinio-ekonominio sluoksnio – savarankiškumą, kryptingumą (Luster, Rhoades, 1989). Žemo socialinio-ekonominio sluoksnio šeimose užfiksuojama dauguma blogos vaiko priežiūros, smurto atvejų. Pradėję lankyti mokyklą, tokie vaikai dažniau turi disciplinos problemų – įsivelia į konfliktus su bendraamžiais, elgiasi agresyviai, yra neempatiški (McCloskey, Stuewig, 2001). Stebėdami išsigandusį, pasimetusį, verkiantį vaiką, jie reaguoja neadekvačiomis emocijomis ar elgesiu, dažnai pykčiu, agresija. Tai gali būti socialinio mokymosi pasekmė, nes smurtaujantys, blogai vaiką prižiūrintys tėvai neturi veiksmingų auklėjimo įgūdžių, išsiskiria silpna impulsų kontrole, žema saviverte, intensyviomis, neigiamomis reakcijomis į stresą (Emery, Lauman-Billings, 1998). Nesugebėdami valdyti savo pykčio, jie tampa netinkamo elgesio pavyzdžiais savo atžaloms.

Aukštas agresijos lygis bendruomenėje ir visuomenėje taip pat skatina agresyvų vaikų elgesį. Turima omenyje nusikalstamumo mastas vaiko gyvenamoje vietoje, mokykloje, dažnai žiniasklaidos rodomos, gvildenamos smurto scenos. Suprantama, toks išorinis agresijos stimuliavimas pasieks rezultatą tik tuomet, kai pats vaikas atkreips į jį dėmesį (tai aptariama tolesnėje pastraipoje). Atkreiptinas dėmesys į potencialiai pavojingus būdus, kuriais agresyvus reagavimas pasiekia vaiko sąmonę. Psichologiniai tyrimai patvirtina klasika tapusių A. Banduros eksperi-

mentų (1963) išvadą, kad smurto scenų stebėjimas per televiziją susijęs su vaiko agresyvumu. L. R. Huesmannas, L. Eronas (1986) atliko tarpkultūrinį tyrimą, kurio duomenys atitinka tiesinės priklausomybės dėsnį – kuo daugiau smurto scenų stebi 6–8 metų vaikai, tuo didesnė agresyvaus jų elgesio tikimybė po 3 metų (tai pasitvirtino tiriant Suomijos, Lenkijos, JAV vaikus). Dažnai virtualaus smurto scenas stebintys vaikai linkę manyti, kad auka nusipelno savo likimo, kad tik agresijos pagalba galima įrodyti savo tiesą. Kartu pridurtina, kad labai svarbi ir vaiko aplinkos reakcija į agresyvius, smurtinius įvykius. Tėvai gali formuoti palankią vaikų nuostatą agresijai, jei patys noriai aptarinėja nusikaltimus, atidžiai seka kriminalinę kroniką, susidomėję žiūri kovinius filmus, pateisina šiurkštų elgesį šeimoje ar visuomenėje („teisingai padarė – parodė, kieno viršus“, „gyvenimo pamokos“, „mūsų šeimoje ne vieta minkštakūniams“, „pats kaltas – nereikėjo žiopsoti“). Agresijai parodytas palankus dėmesys teigiamai pastiprina vaiko įsitikinimą, kad brutali jėga yra vienas dažniausių, veiksmingiausių savęs įtvirtinimo būdų.

Vaiko asmenybės veiksniai. Šios temos psichologiniai tyrimai prasidėjo palyginti neseniai, prieš porą dešimtmečių, išgalėjus sampratai, kad vaikas yra lygiavertis, aktyvus raidos proceso dalyvis. Ženklią tyrimų dalį įkvėpė socialinės kognicijos teorijos idėjos. Pavyzdžiui, K. A. Dodge (1991) iškėlė prielaidą, kad reaktyvi agresija generuojama pradiniam informacijos apdorojimo etape (kodavimo metu), o proaktyvi – vėlesniu etapu (vertinant atsaką). Minėtas autorius teigia, kad agresyvų elgesį paskatina tariamos grėsmės, provokacijos suvokimas. Jei pastumtas ar žiauriai nubaustas vaikas supranta tai kaip piktos valios išraišką, jis greičiausiai elgsis agresyviai. Į tai turėtų atkreipti dėmesį vaiko tėvai, nes jeigu skirtą bausmę vaikas suvokia kaip žiaurumo ženklą, tai bausmė įgyja visai priešingą prasmę – ji gali skatinti keršyti, pažeminti silpnesnius ar jaunesnius už save, fantazuoti apie nevaržomą agresijos iškrovą. Svarbu detaliai aiškintis šio reiškinio priežastis: kodėl vaikas linksta agresyviai interpretuoti socialines užuominas? kodėl kito elgesyje dažniau už kitus išvelgia piktus kėslus? J. D. Coie, K. A. Dodge (1998) mini tokias aplinkybes: nuolatinio smurto atmosfera, pastovus vaiko užgauliojimas, įžeidimai dėl jo šeimos, tautybės, visuomeninės padėties, analogiškas šeimos ir bendraamžių polinkis agresyviai in-

terpretuoti dviprasmiškas socialines situacijas. Stebėtas ir praktiškai išbandytas agresyvaus elgesio modelis atsiduria vaiko atmintyje kaip kognityvinės schemos, talpinančios nuorodas būsimoms reakcijoms. Autoriai cituoja L. Berkowitzių (1993), išskyrusį *pykčio / agresijos* sindromą kaip problemų sprendimo strategiją. Jo struktūroje glaudžia susipynę fiziologinės reakcijos, motorinis aktyvumas, jausmai, mintys ir prisiminimai. Pykčio / agresijos sindromą labai greitai sužadina prisiminimas apie panašų reagavimą nors vienu požymiu sutampančiose situacijose. Ir G. R. Pattersonas (1973) yra stebėjęs, kaip įžeidinėjami, erzunami vaikai gali tapti agresoriais, jei jiems atsitiktinai pavyko apsiginti panaudojant agresyviuosius veiksmus. Žemas sociometrinis statusas tarp vaikų, bendraamžių atstūmimas pradinės mokyklos kolektyve įvardijama kaip agresyvaus elgesio prediktorius viduriniojoje vaikystėje ir paauglystėje.

Skirtingos asmenybės sanklodos vaikai nevienodai reaguoja į tėvų tarpusavio konfliktus, skyrybas. E. M. Hetherington (1999, 2003) liudija, kad tėvų konfliktai, stresas dėl skyrybų neturi neigiamų pasekmių, jei vaikas yra lengvo temperamento, aukšto intelekto, socialiai atsakingas ir brandus, jam būdingas vidinis kontrolės lokusas. Jei vaikas suvokia tėvų sąjungą kaip labai konfliktišką, jis lengviau prisitaiko prie skyrybų pasekmių nei tuo atveju, jei santykiai jam atrodo nekonfliktiški. Priešingai, jei vaikas kaltina save dėl įvykusių skyrybų, renkasi daugiau pasyvias įveikos strategijas (vengimą, prasiblaškymą), jam būdingas žemas *Aš efektyvumo* lygis ir išorinis kontrolės lokusas: skyrybų pasekmėmis neišvengiamai bus eksternalios ir internalios vaiko problemos. Jei po skyrybų vaikas lieka gyventi su mama, tačiau jaučia nuolatinį tėvo rūpestį ir paramą, jis geriau mokosi ir turi mažiau elgesio problemų. Jei mergaitės, po skyrybų likusios gyventi su motina, sulaukia rūpestingos ir atsakingos suaugusiųjų globos, jos išauga itin atsparios įvairiems gyvenimo sunkumams.

Psichologai ir toliau tikslina veiksnius, švelninančius vaikystės bei jaunystės traumas ar konfliktus. Pavyzdžiui, paauglės nėštumo (plačiai pripažinto agresyvaus vaiko elgesio prediktoriaus) pasekmes sušvelnina stipri ir konkreti socialinė parama, kai būsimą vaikėlį palankiai priima šeimos ir giminės nariai, vėliau padedantys jį prižiūrėti ir auklėti.

Pagaliau verta panagrinėti nuomonę, kad auklėjimo stilių gali lemti prigimtinės vaiko charakteristikos. J. H. Langloisas su bendraminčiais (1995, 2000) pastebėjo, kad nuo pat pirmųjų vaiko gyvenimo minučių fizinės jo ypatybės lemia emocinį santykį su mama. Išoriškai patrauklių ir išraiškingų kūdikių mamos link labai daug bendrauti su savo įpėdiniais: vaikščiodamos su vaikais jos daug žaidžia ir kalbina savo mažuosius, teikia jiems pirmenybę prieš aplinkinius žmones, retai išsako nuomonę, kad vaikas trukdo gyventi. Rizikos grupėje atsiduria sunkaus temperamento vaikai, tampantys tikru iššūkiu tėvų emocinei ir fizinei ištvermei. Sudėtinga jų priežiūra dažnai tėvus paskatina imtis griežtų ir šiurkščių auklėjimo priemonių.

Psichologinis įvertinimas

Psichologinių agresyvaus elgesio įvertinimo priemonių apžvalgą praveria pradėti nuomone, kad kiekviena tokia priemonė turi savo stipriąsias ir silpnąsias puses, apribojimus duomenims interpretuoti. Vienos padeda pastebėti, atrinkti vaikus, kurių elgesys išsiskiria iš bendro konteksto, kitos detalizuoja, tikslina elgesio problemų pobūdį, intensyvumą. Šiame skirsnyje daugiau dėmesio bus skiriama priemonėms, padedančioms atrinkti vaikus, turinčius agresyvaus elgesio problemų. Kaip buvo minėta įvadinėje knygos dalyje, ankstyvas elgesio ir emocinių problemų atpažinimas leidžia greičiau ir veiksmingiau spręsti iškilusius sunkumus, numatyti pagalbos kryptį. Norint korektiškai įvertinti vaiko elgesio ir emocines problemas, privalu atsizvelgti į kelis kriterijus. Verta pasiremti pripažinto vaiko elgesio problemų specialisto H. Walkerio ir jo bendraminčių (1999) nuomone (šios įvertinimo nuorodos taip pat tinka ir emocinių problemų spektrui):

1. Psichologinis įvertinimas turi būti proaktyvus, ne reaktyvus. Tai reiškia, kad vaiko auklėtojai, tėvai, artimieji turi budriai sekti rizikos veiksniais pasižyminčius vaikus, o ne pasyviai laukti, kol jų problemos pasieks aukščiausią išraiškos lygį.
2. Psichologinis įvertinimas turi būti grindžiamas stebėjimo duomenimis apie vaiko aktyvumą kuo įvairesnėje aplinkoje – namuose, darželyje, mokykloje, žaidimų aikštelėje ir pan.
3. Rekomenduojama problemas įvertinti kuo anksčiau, geriausiai

ikimokykliniame amžiuje. Šio etapo tikslas – atrinkti vaikus, išiskiriančius iš bendraamžių grupės savo elgesio / emocijų ypatybėmis.

4. Iš pradžių, psichologiškai įvertinant vaiką, pateiktą tėvų ir auklėtojų nuomonę apie vaiko elgesį privalu papildyti tiesioginio stebėjimo, auklėtojų užrašų, bendraamžių vertinimo duomenimis. Visa tai padeda išvengti klaidų ar sumažinti jų riziką.

Taigi psichologinį įvertinimą pagal klausimynus, elgesio rangavimo skales nuolat lydi ir papildo **stebėjimo** duomenys. Tai vienas seniausių vaiko įvertinimo metodų. Tikslingas elgesio stebėjimas turi būti sistemingas ir kontroliuojamas. Būtent stebėjimo sąlygų kontrolė atskiria mokslinį stebėjimą nuo kasdienio, įprastinio. Nuo pat psichologijos mokslo aušros buvo ieškota sąlygų, užtikrinančių kuo objektyvesnį vaiko stebėjimą. Renkant medžiagą leidiniui, buvo aptiktos vokiečių mokslininko W. Preyerio (1841–1897) pastabos apie „griežtai ir be išimties privalomas“ vaiko elgsenos stebėjimo taisykles, skelbtas 1882 m. išleistoje knygoje „Vaiko protas“. Jos išliko aktualios ir nūdienos tyrimų kontekste:

- psichologas turi remtis tik tiesioginio stebėjimo duomenimis ir tikslumo dėlei palyginti juos su kitų tyrėjų stebėjimo rezultatais;
- stebėjimo duomenys privalo būti nedelsiant ir detaliai užrašomi iš karto po stebėjimo, nepaisant to, kad kai kas atrodo neįdomu, nereikšminga;
- stebint vaiką, reikia vengti bet kokio dirbtinumo – vaikui tinka neįkyrus, natūralus stebėjimas;
- jei stebėjimas nutrūksta bent vienai dienai, privalu kviešti kitą tyrėją, o pirmajam sugrįžus abu pasitikrina, ar vienodai suvokė ir užregistravo duomenis;
- vaikas stebimas bent tris kartus per dieną, ir kiekvienas atsitiktinis pastebėjimas turi būti fiksuojamas kartu su nuosekliai renkamais duomenimis, svarbiais pagal iš anksto numatytą klausimą (cit. pagal Langlois, Ritter ir kt, 1995, p. 33).

Norint kvalifikuotai stebėti vaiką, pirmiausiai reikia apibrėžti norimą stebėti elgesį. Pavyzdžiui, jei mus domina agresyvaus elgesio apraiškos, turime apibūdinti, ką laikome agresyvaus elgesio faktu (kumščiaivi-

mąši, keiksmožodžius, auklėtojos pastabos ignoravimą ar kt.). Antra, svarbu numatyti stebėjimo laiką, t. y. pasirinkti laiko intervalus, kurių metu bus fiksuojamos konkrečiau elgesio apraiškos. Intervalai pasirenkami sistemingai (tarkim, pirma kiekvienos savaitės diena ar pirmas pusvalandis po miego), atsitiktinai (pavyzdžiui, aštuoni po minutę trunkantys laiko tarpai grupinio žaidimo metu) arba mišriai. Jeigu norimas stebėti elgesys yra sunkiai prognozuojamas, pavyzdžiui, temper tantrum, pasirodo retai ar atsitiktinai, rekomenduojama pasirinkti ilgesnį stebėjimo intervalą. Trečia, turi būti tiksliai apibrėžta stebėjimo situacija, kontekstas. Tai padeda įvertinti, kiek vaikui yra tipiškas agresyvus elgesys. Pagaliau privalu kuo daugiau surinkti informaciją apie stebėjimo subjektą – ne tik vaiko amžių, lytį, bet ir duomenis apie jo sveikatos būklę, persirgtas ligas, kognityvinį išsivystymą, šeimos sudėtį, socialinę-ekonominę tėvų padėtį.

Paminėtina keletas plačiai taikomų vaiko elgesio įvertinimo metodikų, kurių vienas iš tikslų yra agresyvaus elgesio įvertinimas.

Vaikų elgesio įvertinimo sistema (Behavior Assessment System for Children), sudaryta C. Reynolds ir R. Kamphauso 1992 m. Specialistai šią metodiką vertina ne tik kaip elgesio problemų atrankos priemonę, bet ir todėl, kad ji pateikia struktūruotą vaiko raidos istoriją, elgesio stebėjimo planą, turi aiškią duomenų registravimo ir kategorizavimo sistemą. Ją gali naudoti ne tik psichologai, bet ir mokytojai, socialiniai darbuotojai.

Vaiko elgesio tyrimo lapas (Child Behavior Checklist), sudarytas T. Achenbacho ir C. Edelbrocko 1991 m. Metodika skirta 1–5 ir 4–18 metų tiriamiesiems. Naudojami trys lygiagretūs tyrimo lapai, atsižvelgiant į vaiko amžių. Duomenys apie 1–5 ir 4–11 metų vaiko eksternalias ir internalias problemas registruojami *Tėvų* (ar *globėjų*) arba *Mokytojų lapuose*. 11–16 metų paaugliai savistabos duomenis pateikia *Jaunuolio savęs vertinimo lape*. Problemų lygis atskleidžiamas intervalinės skalės būdu įvertinus 100 teiginių apie 1–5 metų vaiko elgesį, 112 teiginių apie 4–11 metų vaiko elgesį (*Tėvų* ar *Mokytojų lapas*) arba 113 teiginių *Paauglio savęs vertinimo lape*. Metodiką sudaro aštuonios vaiko elgesio problemų subskalės ir jo sugebėjimams skirta dalis, kurioje fiksuojama bendra informacija apie vaiką: jo socialinę adaptaciją, akademinę sėkmę, pareigas

namuose ir kt. Agresyvus elgesys detalizuojamas tokiais teiginiais: „dažnai ginčijasi“, „dažnai įsivelia į muštynes“, „dažnai erzina kitus“, „skriaudžia ir žemina kitus“ ir kt. Teisę versti ir naudoti metodiką Lietuvoje turi R. Žukauskienė, atliekanti standartizacinės imties tyrimus.

Dar viena vertinga atsvara lietuvių psychologams yra R. Goodmano Galių ir Sunkumų klausimynas, padedantis įvertinti pradinis elgesio problemų (ir emocinių simptomų) požymius. Jį G. Gintilienė ir kt. (2004) standartizavo tarp mokyklinio amžiaus lietuvių vaikų. Šis formalizuotas atrankos klausimynas turi vienodas formas mokytojams ir tėvams, gerai skiria padidėjusios rizikos grupes, yra kompaktiškas ir greit užpildomas. Greta elgesio problemų ir emocinių simptomų skalių, jį sudaro socialumo, hiperaktyvumo ir problemų su bendraamžiais skalės.

Sisteminis elgesio sutrikimų atranka (Systematic Screening for Behavior Disorders), sudaryta H. Walkerio ir H. Seversono 1990 m. Metodika įvertina eksternalias ir internalias mokyklinio amžiaus vaikų problemas, remiantis mokytojų stebėjimo duomenimis. Duomenys renkami per keletą etapų. Pirmiausiai mokytojas surašo ir pagal rangus suskirsto vaikus, jo nuomone, turinčius vienokio ar kito pobūdžio problemų. Tuomet reikia patikslinti trijų aukščiausiose pozicijose atsidūrusių vaikų problemų lygį. Viena, mokytojas turi apskaičiuoti *Kritinių įvykių indeksą*, prisiminus, ar, pavyzdžiui, vaikas elgėsi agresyviai per paskutinį mėnesį, t. y. vagiliavo, keikėsi ir pan. Neatsižvelgiant į tai, kaip dažnai vaikas taip elgėsi, jis atsiduria konkrečių problemų rizikos grupėje. Per antrąjį etapą mokytojas įvertina tokio vaiko elgesio dažnumą, o per trečiąjį – reikalaujama nuosekliai ir sistemingai stebėti vaikus, patekusius į pirmo ir antro etapo tiriamųjų gretas. Kaip matyti, metodika leidžia įvertinti tik mokykloje pasireiškiantį elgesį, tačiau palankiai nuteikia laipsniškas elgesio problemų vertinimas.

Elgesio vertinimo profilis (Behavior Rating Profile), sudarytas L. Browno ir D. Hammillo 1990 m. Ši metodika skirtas 6–18 metų amžiaus vaikų tyrimui. Profilį sudaro šeši subtestai: *Mokytojo vertinimų skalė*, *Tėvų vertinimų skalė*, trys *Mokinio vertinimo skalės* (siekiama įvertinti problemas, išskylančias vaikams namuose, mokykloje ar bendraujant su bendraamžiais) ir *Sociograma*. Kiekvienas baterijos subtestas tu-

ri savo normos duomenis, taigi gali būti naudojamas atskirai. Mokytojai ar tėvai keturbale sistema įvertina po 30 teiginių, apibūdinančių vaiko / paauglio elgesį („pažeidžia taisykles“, „liežuvauja apie klasikus“, „nenoriai dalijasi“, „piktžodžiauja“ ir pan.). Pats mokinys *taip* ir *ne* principu taip pat įvertina savo elgesį aukščiau minėtose situacijose. Kiekvienai jų skiriama po 20 teiginių, pavyzdžiui: „dažnai nesilaikau tėvų nustatytų elgesio taisyklių“, „už mokyklos ribų aš išmokstu daug svarbesnių, naudingesnių dalykų“, „kai kurie mano draugai mano, kad visai smagu apgaudinėti, praleisti pamokas“ ir pan.

Konerio vertinimo skalės (Conners' Rating Scales-Revised), sudarytos K. Connerio 1997 m. Jos gali būti naudojamos 3–17 metų turinčių vaikų tyrimui. *Tėvų, Mokytojų* ir *Savęs vertinimo skalės* turi ilgąją ir trumpąją versijas (nuo 57 iki 80 teiginių). Skalės tikslina eksternalias, internalias ir kitas problemas, kurių įvertinimai sudaro *Elgesio problemų indeksą*, taip pat informuoja apie vaiko gebėjimą prisitaikyti ir jo socialinius įgūdžius. Standartizacijos duomenys JAV surinkti ištyrus 8 000 vaikų.

Vertingą informaciją apie vaiko elgesio ir kitas problemas galima surinkti pusiau struktūruoto **interview** su tėvais pagalba. Tėvai suteikia svarbiausią informaciją apie mažo vaiko problemišką elgesį, nes vaikų savistabos duomenys gali būti patikimi ne anksčiau kaip nuo 10–11 metų amžiaus. Svarbu siekti, kad informacija būtų kuo išsamesnė, apimtų visą vaiko raidos istoriją. Be to, prasminga pasiklausti ir mamos, ir tėvo nuomonės apie iškilusius sunkumus. Skirtinga jų interpretacija pagilina supratimą apie problemų plėtojimąsi, leidžia kelti prielaidas apie jų kilmę, įtvirtinimo būdus.

Psichologinė pagalba

*Vaikams reikia meilės, ypač tada,
kai jie atrodo jos neverti.
H. Hulbertas*

J. M. Kauffmanas (2003) teigia, kad ankstyva vaikų, turinčių elgesio ir emocinių problemų, atranka vertinga dėl pirminės ir antrinės problemų prevencijos. Pirminė prevencija siekiama užkirsti kelią proble-

mai atsirasti. Teisingai auklėjamas vaikas jaučiasi saugus ir mylimas, yra drąsus ir tolerantiškas kitiems, sėkmingai išreiškia save, tinkamai patenkina savo poreikius. Jei pirminė prevencija yra veiksminga, antrinė prevencija nebereikalinga. Iškilusi vaiko elgesio / emocinė problema įrodo, kad pirminės prevencijos priemonės buvo neefektyvios. Antrinės prevencijos tikslas – pasiekti, kad problema toliau neaštrėtų, pažaboti jos plėtojimąsi. Nepavykus pasiekti šio tikslo, būtina koreguoti išreikštą elgesio / emocinį sutrikimą gilios intervencijos būdu (gydymas vaistais, psichoterapija). Šiame skirsnyje bus apibūdinamos psichologų siūlomos pirminės ir antrinės prevencijos priemonės.

Tėvų konsultacija yra pirmoji ir būtina mažo vaiko elgesio problemų sprendimo dalis. Tik su tėvų pagalba galima spręsti pirminės ir antrinės prevencijos uždavinius. Anksčiau išdėstyta medžiaga įtikina, kad auklėjimo stilius, tėvų tarpusavio santykių pobūdis, požiūris į vaiko sunkumus formuoja vaiko elgesio kontūrus. Gali būti, kad ir patiems agresyvaus vaiko tėvams reikalinga profesionali psichologo pagalba – jie nemoka valdyti savo pykčio arba nenuosekliai ir neiškiai formuluoja elgesio taisykles, neįveikia darbe ar santuokoje iškilusių problemų. Panašaus pobūdžio sunkumus tėvai turėtų įsisąmoninti ir išspręsti, kad tai netrukdytų veiksmingai koreguoti netinkamo vaikų elgesio.

Dauguma agresyvaus elgesio reguliavimo programų paremtos mokymosi teorijos teiginiais, t. y. operantinio sąlygojimo dėsniais. Primintina, kad jie paaiškina tokį mokymąsi, kad elgesys, už kurį apdovanojama, tvirtėja, o nepastiprinamas elgesys silpnėja. Veiksmingi auklėjimo įgūdžiai ugdomi keliais etapais:

I. Būtina tėvams suteikti vaiko psichologijos žinių. Tėvai turi įsisąmoninti, kad vaikai elgiasi pagal tam tikras taisykles. Jas perpratus, lengva susiorientuoti, kodėl sūnus ar dukra pasielgė vienaip, o ne kitaip. Tik iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, kad netinkamas elgesys atsirado staiga, nežinia iš kur. Pavyzdžiui, agresyvų elgesį gali skatinti ir noras sulaukti aplinkinių dėmesio, ir siekis valdyti ar keršyti, ir nevirties ar menkavertiškumo jausmas, ir troškimas pasijusti stipresniu, imituoju panašų reikšmingo žmogaus elgesį. Tėvai turėtų atidžiai įsigilinti į agresyvaus elgesio schemą, t. y. pasekti:

- 1) kas vyko ar buvo reikšminga prieš agresyvių veiksmą?
- 2) koks yra veiksmo turinys?
- 3) kokios yra agresyvaus veiksmo pasekmės, kas vyko po to, kai vaikas pasielgė nepriimtina?

Jeigu agresyvus elgesys pasiekia patrauklų vaikui tikslą – jis kartosis, įsitvirtins. Skamba gana paradoksaliai, nes nė vienas sveikos nuovokos suaugęs žmogus nenorės pripažinti, kad sudaro sąlygas agresyviam vaikui reagavimui. Tačiau nesunku įrodyti, kad tai realu. Pavyzdžiui, vaikas trikdo bendrą klasės darbą, atsikalbinėja ir priešginiauja mokytojai. Tuomet mokytoja jam liepia išeiti iš klasės. Toks rezultatas labai patinka triukšmadariui, nes jis nebuvo paruošęs pamokų ir išvengė neigiamo įvertinimo. Tikėtina, kad toks paskatinimas (išvengta nemalonaus įvertinimo) stimuliuos analogišką elgseną ateityje. Nuolatinė kritika, priekaištai, grasinimai nubausti už netinkamą elgesį taip pat gali įtvirtinti negatyvų reagavimą, nes tokiu būdu vaikas sulaukia pastiprinimo – tėvų dėmesio (kad ir neigiamo).

Dažnai tėvai suabsoliutina agresyvių vaiko elgesį, teigdami, kad atžala pažeidžia bet kokias elgesio taisykles. Agresyvūs vaikai dažnai nesulaukia būtent protingo, racionalaus vadovavimo savo elgesiui. Visų pirma taisyklės turi būti aiškiai formuluojamos, vienodos visiems šeimos nariams ir garbingos, t. y. ir patys suaugusieji turi laikytis skelbiamų standartų. Mandagumo dera mokyti mandagiai, o pageidaujamas elgesys lengviau įsitvirtina parodžius teigiamą pavyzdį.

II. Tėvai turi išmokti pastebėti ir paskatinti tinkamą vaiko elgesį. Dažniausiai atsitinka taip: peštuko ar mušeikos tėveliai nuolat įsitempę laukia sūnaus pykčio proveržių, tikisi kandžių jo replikų ir nepastebi pozityvaus, prosocialaus savo vaiko elgesio. Kartais tėvai atvirai nepritaria tokiai rekomendacijai: „Ką čia girti, jis jau tiek pridarė...“. Perspektyvu patikinti tėvus, kad jie netapatintų vaiko poelgių ir asmenybės. Vienas ir tas pats vaikas gali elgtis ir blogai, ir gerai. Asmenybė visuomet suvoktina plačiau, yra sudėtingesnė, nei konkretus poelgis. Tokia samprata ne tik padidina pageidaujamo elgesio tikimybę, bet ir aiškiai nurodo vaikui, kaip dera elgtis. Vienpusis bendravimas (vien pastabos ir priekaištai) turėtų pasikeisti į dvipusę tėvų – vaikų sąveiką. Tėvams rekomenduojama ignoruoti smulkius vaiko nusižengimus, mažiau klau-

sinėti apie neleistino poelgio aplinkybes, o daugiau pastebėti, komentuoti kitokį elgesį, pasiūlyti bendrą veiklą ar išvyką. Prisimintina šiame leidinyje anksčiau išdėstyta E. C. Walkerio ir jo bendraminčių (1995) nuomonė, kad ir tėvai, ir auklėtojai per mažai dėmesio atkreipia į ramiąją, tyliąją agresyvaus elgesio dinamikos fazę. Jos metu vaikas nesulaukia pakankamo tėvų ar globėjų dėmesio.

III. Toliau svarbu patarti tėvams, kaip efektyviai vadovauti agresyviai vaikui: mokėti pateikti nuorodas, pasirinkti tinkamiausią disciplinos techniką. Skirsnyje apie šeimos veiksnius jau buvo minėta, kad mažų vaikų tėvai savo mažųjų elgesiui linkę vadovauti pasinaudodami per daug plačiomis ir netiksliais žodinėmis instrukcijomis. Toks poveikis itin neefektyvus vaikams, linkusiems agresyviai elgtis (jie dažnai silpnai kontroliuoja savo impulsus, trumpai sukaupia dėmesį).

Elgesio nuoroda sakoma tik įsitikinus, kad vaikas tikrai klausosi žodžių, atkreipia dėmesį į kontaktą. Ji veiksmingesnė, jei suaugęs bendrauja su vaiku jo akių lygyje (priklaupęs, atsisėdęs). Vienu metu tikslinga pateikti tik vieną komandą. Išsakius pageidavimą, privalu palaukti, kol vaikas atliks / neatliks, ko prašomas, ir tik tada detalizuoti bausmę. Konkreti nuoroda išsakoma ramiu ir tvirtu balsu, teiginio forma (ne klausimo, kaltinimo, tariamosios nuosakos forma). Pavyzdžiui, veiksmingiau nurodyti, kad vaikas turėtų greitai sutvarkyti išmėtytus žaislus, nei prašyti / kaltinti / pageidauti, kad ji būtų labai gera mergaitė, jei susitvarkytų savo kambarį. Pastaruoju atveju mergaitei neaišku, kad ji nedelsiant turi veikti, nurodoma per daug plati užduotis, be to, skamba nemalonus priminimas apie negeros mergaitės elgesį. Jei tėvai iš tiesų nori pasiekti, kad mergaitė susitvarkytų kambarį, užduotis turi būti skaidoma į kelis smulkesnius etapus. Vaikui turi būti sakoma tai, ką jis sugeba atlikti. Visiškai neprasminga vartoti neiginį (pvz., „nerėk taip baisiai“) ar įsitraukti į nereikalingas diskusijas apie nuorodos reikšmę. Vaikų mėgstamas būdas „tempti laiką“, atitraukti tėvų dėmesį, vengiant atlikti tai, ko prašoma. Vyresniems ikimokyklinukams tinka leisti pasirinkti vieną iš dviejų elgesio variantų. Pavyzdžiui, „Martynai, jei nori dabar žiūrėti televizorių, vakare turėsi atsisakyti videofilmuko“. Pasirinkdamas vaikas jaučiasi atsakingas už vienokį ar kitokį savo poelgį, nebesijaučia verčiamas paklusti. Už tinkamai atliktą veiksma vaiką būtina pagirti, paskatinti.

Tolesnis būtinas žingsnis – pasirinkti tinkamiausią disciplinos techniką. Akivaizdu, kad vaikas gali ne iš karto ar visai neklausyti nurodymų. Būtina iš karto parodyti, kad tai nepriimtinas elgesys. Prieš vardijant konkrečias disciplinos priemones, pravartu atkreipti dėmesį į keletą svarbių pastabų. Psichologai nepataria rinktis fizinių vaiko drausminimo priemonių, nes jos pažemina vaiką, skatina norą atkeršyti, netiesiogiai suteikia teisę mušti silpnesnius ar mažesnius už save. Be to, fizinė bausmė tik labai trumpam sustabdo netinkamą elgesį, tačiau nesuformuoja jokio pozityvaus įsitikinimo, kad taip elgtis nedera. Fizinėmis bausmėmis auklėjantys tėvai patys gali turėti pykčio valdymo sunkumų, stokoti impulsų kontrolės.

Adekvatu pasirinkti vieną ar visas toliau nurodytas technikas:

▼ *pertrauka*. Kartais tėvai turi išankstinę kritišką nuostatą dėl šios priemonės taikymo, esą ji neveiksminga. Taip iš tikro gali atsitikti, jei vaiko veikla nutraukiama arba netinkamai, arba per ilgai. Tikrosios pertraukos metu vaikas atitraukiamas nuo visų sau patrauklių dirgiklių. Netinkamai pasielgusiam vaikui pasakoma, ką konkrečiai jis atliko ne taip, už ką turi nutraukti žaidimą, kurį laiką pabūti atskirai nuo visų ramioje vietoje. Jei mažylis priešinasi – tvirtai paimiti jį už rankos ir palydėti iki vietos. Vieta turėtų būti gerai matoma, atokiai nuo aštrių daiktų, kampų, toliau nuo visų kambarių, kad vaikas negalėtų pasiekti daiktų, kuriuos įsiutęs mėtytų į kitus, trenktų į grindis, žleistų save. Jei vaikas bando bėgti, pasitraukti iš vietos, verta pasakyti, kad tai tik pailgins bausmės laiką. Suaugusiajam rekomenduojama būti tokiu atstumu, iš kurio patogiu stebėti vaiką. Jei vaikas labai mažas, patariama atsistoti arčiau jo. Pertraukos metu su vaiku jokių būdu negalima kalbėtis, bartis, ginčytis, net į jį žiūrėti, neleisti gerti ar valgyti. Bet koks dėmesys būtų teigiamas pastiprinimas, ženklas ir toliau elgtis panašiai. Ikimokyklinio amžiaus vaikams ši bausmė neturėtų trukti ilgiau kaip penkias minutes (pavyzdžiui, trejų metų vaiką adekvatu atriboti nuo veiklos trijų minučių intervalui, ketverių metų – keturių minučių ir t. t.). Pasibaigus nurodytam laiko tarpui, vaikui reikia priminti, ką jis turi ištaisyti, ir pagirti už sėkmę. Kai kurie pragmatiški tėvai siūlo patobulinti šią techniką, naudoti smėlio ar įprastą laikrodį nustatytam intervalui sekti. Tačiau toks patrauklus daiktas tik iškreips bausmės esmę – vaikui atliekant bausmę, jis

turi būti ignoruojamas. Be to, laikrodis atitraukia vaiko dėmesį nuo sąveikos su tėvu ar mama. Ne laikrodis nurodo baismės pabaigą, o suaugęs žmogus, reguliuojantis vaiko elgesį.

▼ *privilegijų kontrolė.* Naujos ar papildomos privilegijos gali pastiprinti adekvatų vaiko elgesį. Pirmiausiai kartu su vaiku reikėtų aptarti, ką šeima gali įtraukti į privilegijų sąrašą. Atsižvelgiant į vaiko amžių ir šeimos galimybes, tai galėtų būti bendra išvyka į vaiko pamėgtą vietą, naujas žaislas, keliolikai minučių atidėta miego pradžia, skanėstas, papildoma žaidimo su draugu valanda ir pan. Tik vaiko akimis patrauklios, nekasdieniškos privilegijos turi galios reguliuoti jo elgesį. Pravartu privilegijų sąrašą padalyti į dvi dalis – pastovias ir keičiamas privilegijas. Pirmosiomis vaikas apdovanojamas už konkretų teisingą elgesį, antrosios gali būti atimamos už netinkamą poelgį. Toliau svarbu susitarti, už kokią elgesį vaikas gali pelnyti tokį paskatinimą ar jo netekti. Nederėtų užsimoti pernelyg staiga pakeisti ydingą vaiko reagavimą, geriau pradėti nuo smulkių, tačiau apčiuopiamų pergalių. Pavyzdžiui, galima tartis, kad vaikas vakare nesipriešindamas klotūsi lovą, neliestų brolio / sesers slėptuvės, pasidalytų kreidutėmis. Pasisekus įvykdyti palyginti paprastas užduotis, galima kelti kartelę – tartis, pavyzdžiui, kad pykčio metu vaikas stengtųsi sulaikyti rankas. Pradedant privilegijų programą, rekomenduojama kiek įmanoma dažniau paskatinti vaiką, girti ir už kitokią naudingą veiklą. Tuomet mažylis patikės susitarimu, jausis visavertis bendradarbis. Svarbu, kad ir patys skatintojai – tėvai, globėjai ar auklėtojai – džiaugtųsi vaiko sėkme, o ne akcentuotų, kas jam nepavyko. Reikia įvertinti ir vaiko amžių – mažylių negali motyvuoti paskatinimas, kurio jie sulauks už kelių savaičių. Paskatinimas, kaip ir baismė, turi sekti iškart po poelgio.

Privilegijų kontrolės atmaina yra taškų ar žetonų sistema, analogišku būdu formuojanti pageidaujama vaiko elgesį. Ši technika gali būti taikoma mokyklinio amžiaus vaikui, jau mokančiam skaičiuoti. Vėlgi svarbu, kad sistema būtų akivaizdžiai pateikta, pavyzdžiui, ant šaldytuvo pakabinamas lapas, kuriame fiksuojami vaiko laimėjimai ir praradimai. Lapas gali būti padalytas į dvi dalis: vienoje – fiksuojami premijiniai taškai, skirti už pageidaujama elgesį, kitoje – užrašomi baudos taškai, gauti už pražangas. Gali būti skaičiuojama ir kitaip – iš surinktų

taškų išbraukiami prarastieji. Ypač svarbu, kad vaikas ir pats pamatytų „elgesio grafiką“, nes tuomet jausis atsakingas už savo veiklą, matys aki-vaizdžiai įvertintą aktyvumą. Kai kurie išradingi tėvai mėgsta naudoti dviejų spalvų pinigines ar maišelius, į kuriuos už priimtina elgesį vaikas pats gali įsidėti užtarnautą žetoną (tarkim, raudonos spalvos) arba už nusizengimą įgytą žetoną (juodos spalvos).

▼ *formuoti konstruktyvią pykčio išraišką.* Vaikai, turintys elgesio problemų, pykčio afektą įpratę užbaigti agresyviu, priešišku veiksmu. Psichologai siekia tikslingai silpninti šią asociaciją. Kitaip sakant, vaikas palaipsniui mokomas valdyti savo pyktį – iš pradžių vaikas atpažįsta, kada pyktis kyla, vėliau jam prisipažinus, kad jaučia pyktį, galop gali pasirinkti, kaip jį išreikšti. Ir patys mažiausi vaikai nesunkiai įvardija dažniausiai pyktį provokuojančias situacijas: „kai mane skriaudžia“, „neatsiklausęs paima mano žaislą“, „nugriuvau nuo dviračio“ ir pan. Toli-mesnis žingsnis – atkreipti vaiko dėmesį, kaip ir kur apsigyvena pyktis. Tai detalizuojama paprastais atvirais klausimais: iš ko tu jauti, kad pyksti? ką sako tavo kūnelis, kai tu pyksti? Dažni vaikų atsakymai susiję su somatiniais pykčio koreliatais. Pavyzdžiui, pykstantys vaikai prisipažįsta psichologui, kad jaučiasi „kaip suspausta spyruoklė“, „nykštys susispaudžia su kitais pirštais, kad išeitų stipresnis kumštis“, teigia, jog juose „atsiranda tigras“. Štai nuo šio etapo prasminga parodyti vaikui, kad jis gali rinktis, kaip pykti, kitaip tariant, suteikti savireguliacijos pradmenis. Skirtingai nei gyvūnai, žmogus gali pasakyti žodžiais, kodėl pyksta ar jaučiasi įžeistas, kas turi būti kitaip, ką nori padaryti. Tokiu atveju vaikams galima pasiūlyti dėmesio atitraukimo priemonę, pavyzdžiui, įkvėpti ir suskaičiuoti iki septynių, arba ieškoti aplinkiniams nekenksmingos iškrovos – stipriai suduoti į pagalvę, kaip įmanoma stipriau įtempti rankas, po to jas atleisti ir pan.

▼ *mokyti vaiką alternatyvių, neagresyvių problemos sprendimo būdų.* Kitaip sakant, vaikui reikia paaiškinti, kad priešiškas, destruktivus elgesys ne tik neišsprendžia sunkumų, bet dar labiau juos sustiprina. Psichologai teigia, kad ikimokyklinio amžiaus vaikai yra pajėgūs suprasti, kad agresyvus veiksmas tik išskaudina kitą, bet neišsprendžia problemos (Gimpel, Holland, 2003). Tokių kognityvinių instrukcijų tikslas – padėti vaikui suprasti, kad yra ir kitokių būdų pasiekti savo

tikslą: galima susitarti, veikti paeiliui, paprašyti pagalbos. Svarbi sąlyga – vaikas turi pasitikėti to mokančiu suaugusiuoju – tėvu, mokytoju, psichologu. Naujas socialinis įgūdis įsitvirtins tik tada, kai vaikas įsiklausys į naujai išgirstus žodžius ir pabandys veikti, stebės neagresyviai bendraujančius aplinkinius.

Kaip matyti, pasiūlytos disciplinos technikos įvairiai veikia agresyvaus elgesio problemų turintį vaiką. Jų turinys skiriasi, tačiau visais atvejais plečiamos vaiko adaptacijos galimybės, vaikui formuojamas jausmas, kad galima ir kitaip pasielgti. Pasiekus teigiamų rezultatų šeimoje, galima bandyti pritaikyti naują patirtį platesniame socialiniame kontekste – darželyje, viešose vietose, per atostogas. A. E. Kazdinas, T. C. Siegelas, D. Bassas (1992) teigia, kad 7–13 metų vaikams, turintiems eksterналиų problemų, labiausiai padėjo lygiagrečiai taikomas tėvų mokymas ir problemos sprendimo įgūdžių formavimas. Minėtas priemonės adekvatu taikyti ir individualiai, ir grupėje, vadovaujant psichologui ar psichoterapeutui. C. Webster-Stratton (2001) pateikia argumentų už grupinį tėvų, auklėjančių elgesio problemų turinčius vaikus, mokymą. Autorė sukūrė specialią programą, kurios metu tėvai vaizdajuostėje stebi, kaip skirtingai vaiką veikia vienos ar kitos elgesio reguliavimo priemonės. Mano nuomone, tokia priemonė sumažina gynybines tėvų nuostatas psichologinės pagalbos atžvilgiu, o tai padeda labiau įsitraukti į pagalbos planą. Dažnai agresyvių vaikų tėvai vengia prisiimti atsakomybę už vaiko problemas, linkę deleguoti šią naštą specialistams. Leidinyje pateikta medžiaga turėtų įtikinti, kad agresyvus vaiko elgesys yra interaktyvi problema, kai nepriimtina veiksmą lydi netinkamas atoveiksmis, taigi artimiausia vaiko aplinka būtinai turi dalyvauti koreguojant mažųjų elgesį.

1. Reaktyviosios ir proaktyviosios agresijos tipus išskyręs juos apibūdina
2. Pateikite pavyzdžių, iliustruojančių įvairius agresyvaus vaiko elgesio lygmenis.
3. H. Walkerio pasiūlytas vaiko ir paauglio agresyvaus elgesio dinamiškos modelis originalus tuo, kad
4. Prisiminkite berniukų ir mergaičių agresyvaus elgesio ypatumus.
5. Kaip tėvai gali pastiprinti ydingą vaiko elgesį?

6. Kokios yra būtinos ir pakankamos vaiko elgesio stebėjimo sąlygos?
 7. Ką patartumėte tėvams, kurių vaikas demonstruoja paslėptos agresijos proveržius?
 8. Auklėjimas turi padėti mažam vaikui išmokti atsakyti už savo elgesį. Todėl tėvai:
 - a) turi nedelsiant nubausti vaiką už netinkamą elgesį;
 - b) nuolat priminti visą sąrašą taisyklių, kurių turi laikytis ikimokyklinio amžiaus vaikas;
 - c) suteikti mažyliui vis įvairesnes galimybes pasirinkti priimtina elgesio variantą.
- Išsirink mažiausiai tinkamą atsakymą. Kodėl?
9. Vidutinio socialinio-ekonominio sluoksnio šeima augina „sunkaus“ temperamento mergaitę. Kartu šeimoje auga 4 metų broliukas, tėvų apibūdinamas kaip geraširdis, įvairių gebėjimų turintis vaikas. Tėvus neramina dukros pykčio išraiškos įvairiais šeimos gyvenimo momentais – išvykus į vaikų atrakcionų parką, šeimyninių švenčių metu. Tokiais atvejais „dėl šventos ramybės“ tėvai linkę patenkinti visas dukros užgaidas. Abu tėvai domisi vaikų auklėjimo klausimais, pasikeičia nuomonėmis su artimiausiais draugais, auklėtoja. Išvardykite apsauginius ir rizikos veiksnius agresyviai mergaitės elgesiui susiformuoti.
 10. Auklėtojos žodžiais tariant, šešiametis Martynas yra jos „rūpestėlis“. Berniukas dažnai nekreipia dėmesio į auklėtojos nurodymus, mėgsta žaisti, ką nori ir kada jam patinka. Vaikų rytmečio metu berniukas nustebino grupės draugus ir išgąsdino auklėtoją, nes pareiškė vienas eisiąs namo. Auklėtojos nuomone, toks berniuko elgesys atsirado prieš metus, šeimoje gimus sesutei.

Kokia kryptimi reikėtų tikslinti tokio berniuko elgesio pradinius duomenis? Į ką svarbu atkreipti dėmesį vaiko tėvams ir auklėtojams?

Situacijų sprendimo atsakymai pateikti 91 psl.

VAIKO NERIMO BŪSENOS IR BAIMĖS

Išraiškos įvairovė ir kontekstas

Kaip buvo minėta šios knygos įvade, emocinės vaiko problemos kartais įvardijamos kaip internalios, akcentuojant emocijų stimuliuotą veiksmo kryptį (nusišalinti / pasitraukti iš stresinės situacijos, sugrįžti į save, apriboti aktyvumą). Pastaruoju metu psichologai dažnai užima tokią pragmatišką, funkcionalistinę poziciją, akcentuojančią emocijų paskirtį. Tokia mintis pratęsia tradicinių, evoliucinių teorijų idėjas palaikančių psichologų pažiūras – emocijos tarnauja savisaugos instinktui, paruošia žmogų gynybinei veiklai. Šios pozicijos šalininkai – J. Camposas (1994), C. Saarni (1998) – teigia, kad baimė motyvuoja žmogų pabėgti ar pasitraukti, pyktis – pašalinti kliūtį, kaltė – kitam atlyginti skriaudą ar nubausti save, gėda – pasislėpti nuo aplinkinių. Specialistai pabrėžia, kad priešingai nei eksternalių problemų atveju tėvai ar mokytojai dažnai nepastebi internalių vaiko problemų, linkę nuvertinti ar laiku neatkreipti į jas dėmesio.

Nerimo apimtas vaikas yra susirūpinęs dėl galimos grėsmės ar nesėkmės. S. Freudo (1905) nuomone, vienintelė vaiko nerimo priežastis yra baimė netekti tėvų meilės (cit. pagal Bowlby, 1973, p. 165). Silpnas nerimas padeda sutelkti jėgas, geriau pasirodyti, varžytis su bendraamžiais, o stiprus nerimas sutrikdo veiklą, sukausto aktyvumą. Tipiška nerimaujančio vaiko mąstysena kristalizuojasi ties klausimu – kas būtų, jeigu...? J. Kamphausas (2001) teigia, kad JAV apie 7–8 proc. vaikų bent kartą iki paauglystės amžiaus yra išgyvenę stipraus nerimo būsenas.

Baimės jausmas apima fizinio ar psichologinio pavojaus situacijose. Priešingai nei nerimo jausmas, baimė visuomet turi savo objektą – vaikas ar suaugęs žmogus supranta, ko jis baiminasi. Baimė yra stipri gynybinė reakcija žmogaus, siekiančio išlikti saugiu, vientisu, save gerbiančiu individu. Taigi galima teigti, kad iki tam tikro lygio baimė yra adaptyvi, atlieka savisaugos funkciją, padeda išvengti susidūrimo su gyvybei pavojingais reiškiniais. Tokios baimės motyvuotas vaikas vengs pasilikti, važiuoti su jį pakalbinusiu nepažįstamu žmogumi ir taip apsisaugos nuo galimo pavojaus. Kita vertus, pernelyg dažnos ar intensy-

vios vaiko baimės verčia tėvus ir auklėtojus ieškoti profesionalios pagalbos.

Trumpai prisimintinos emocijų prasmė ir funkcijos mažo vaiko gyvenime, nes būtent vaikystėje ryškiau nei bet kuriame kitame amžiaus tarpsnyje pastebima akivaizdi emocijų įtaka elgesiui.

Paprastai teigiama, kad emocijos išreiškia žmogaus santykį su kasdienės patirties įvykiais. Jos turi fiziologinį komponentą (pavyzdžiui, išsigandus padažnėja pulsas, trūksta oro, pašiurpsta oda, išsiplečia akių vyzdžiai), kognityvinį komponentą (emocijos priklauso nuo to, kaip vaikas supranta, vertina aplinkui vykstančius įvykius), komunikacinį komponentą (emocijos motyvuoja vienaip ar kitaip bendrauti). Detalizuojant apibrėžimą, pasakytina, kad ne kiekvienas kasdienės praktikos įvykis sukelia emocijas. Ir vaiką, ir suaugusįjį sujaudina tik tokie įvykiai, kurie susiję su: 1) tikslais, siekiais (jau minėta, kad kliūtį dažnai lydi pyktis, o atsisakęs siekimų žmogus išgyvena liūdesį), 2) pojūčių kokybe (norima sugrįžti, pakartoti išgyventas malonias būsenas ir vengti skausmingų), 3) reikšmingais vaiko aplinkos žmonėmis, 4) prisiminimais.

Du paskutiniai emocijų veiksniai iliustruotini per vaiko nerimo būsenos prizmę. Nuo pat mažens vaikas labai atidžiai stebi svarbių savo aplinkos žmonių veido išraiškas, kūno pozas, balso tembrą. Dešimties savaičių kūdikiai skirtingai reaguoja į teigiamas ar neigiamas mamos emocijas, atspindinčias veide. G. M. Schwartzas, C. E. Izardas, S. E. Anslas (1985) teigia, kad penkių savaičių kūdikiai gali atskirti nerimo išraišką nuo liūdesio (vaikams buvo rodomi paveikslukai, kuriuose pavaizduoti nuliūdę ir sunerimę veidai). Garsus „vizualinio skardžio“ eksperimentas (Campos ir kt., 1985) įrodė, kad vienerių metų sulaukęs vaikas sugeba suprasti, ką jaučia mama, ir pagal tai prasmingai nukreipia savo elgesį. Eksperimentinėje situacijoje ropinėjantis ar vaikščiojantis vaikas priartėdavo prie tariamo skardžio (apie 30 cm plyšio), už kurio stovėdavo jo mama. Pamatęs išsigandusį jos veidą, vaikas nutraukdavo veiklą. Jei mama šypsodamasi skatindavo vaiką bandyti perkopti per plyšį – vaikas atsiliepdavo į kvietimą. Panašaus tyrimo išvada buvo analogiška – išgirdęs išsigandusį mamos balsą, vaikas nebesiartindavo prie naujo žaislo (Mumme ir kt., 1996). J. Camposo, B. Berthentalo (1990) atlikti tyrimai įrodė, kad dar neropojantys kūdikiai nereaguoja į daiktų

aukštį ar gylį, o aukščio baimė atsiranda tik sugretinus regėjimo-jude-sio informaciją. Taigi patirties veikiamos emocijos tampa vaiko savireguliacijos priemone.

Prieraišumo teorijos atradimai įtikina, kad vaikai visą gyvenimą prisimena ankstyvasias emocijas. Vaikai, kuriems būdingas nesaugus-ven-giantis prieraišumas, yra sukaupę ilgą nesėkmingo bendravimo su ma-ma istoriją, kai svetimo, nepažįstamojo akivaizdoje būdavo ignoruojami prašymai nuraminti, prisiglausti. J. Bowlby (1969) vienas pirmųjų pa-brėžė, kad stiprios ankstyvosios emocijos organizuoja vaiko elgesį. Kar-tu autorius pasiūlė painaus klausimo – kaip pasireiškia kūdikio emoci-jos? – sprendimą. Pasirodo, nerimaujantis vaikas artėja prie mamos, su ja siekia visapusiško kontakto. Vėlesni tyrimai patvirtino, kad nesaugiai besijaučiantys vaikai turės polinkį slopinti savo aktyvumą, pasitraukti iš stresinės situacijos (Burghes ir kt., 2001).

Kada pastebima ankstyviausia nerimo, baimės apraiška? Psichologi-jos moksle susiformavo dvi svarbiausios stovyklos, aiškinančios emocijų raidą. C. E. Izardo (1980, 1994) supratimu, vos gimęs vaikas jaučia kelias skirtingas emocijas, pavyzdžiui, baimę, džiaugsmą, pyktį, nuo-stabą, susidomėjimą, liūdesį. Pasinaudota postulatu, kad veido išraiška gali būti emocijos rodiklis. Tačiau yra autorių, manančių kitaip (C. Sten-bergas, J. Camposas). Jie teigia, jog jau nuo kūdikystės laikotarpio var-giai galima iššifruoti kai kurias veido išraiškas. Trūkstant tokių duome-nų, tenka apsiriboti teiginiu, kad naujagimio-kūdikio nerimo ir baimių spektrą lemia savaisugos instinktas (konkretus jų turinys pateikiamas toliau). Kiti tyrinėtojai (A. Sroufe, 1979, 1995) laikosi nuomonės, kad visas emocijų spektras išsirutulioja iš trijų pagrindinių vaikystės afektų – džiaugsmo / malonumo, pykčio / frustracijos ir atsargumo / baimės (afektai – tai intensyvūs konkretaus įvykio sukelti išgyvenimai). Pavyz-džiui, atsargumo / baimės afektą pirmiausiai stebime kaip skausmo rea-kcijas, kelių mėnesių kūdikis tai parodo atsargiu santykiu su naujai sutiktais objektais ar žmonėmis, kol kelių metų amžiaus vaikas ima stip-riai baimintis atsiskirti nuo tėvų, susipažinti su platesne socialine ap-linka. Nepaprasta atsakyti, nuo kada vaikai emociinę būseną apibendri-na iki jausmo lygio. A. Sroufe ir jo bendraminčiai (1979) laikosi nuo-monės, kad jausmui būtina atskirti *Aš – ne Aš*, todėl jaunesnis kaip

devynių mėnesių vaikas negali jausti. Ne visi psichologai vieningi šiuo klausimu. Ir prieraišumo tyrimai, ir kiti stebėjimai suteikia medžiagos, kad vaikas sugeba susieti trumpalaikes emocines būsenas į ilgiau subjektyviai trunkantį jausmą.

Neatsižvelgiant į išėtinę teorinę poziciją, visi vaiko raidos specialistai sutinka, kad vaiko nerimo ir baimių turinys kinta kartu su amžiumi. Anot E. C. Walkerio, M. C. Robertso (2001), naujagimius baugina ekstremalūs sensoriniai stimulai – šaižus ir aštrus garsas, staigus kūno pozicijos pakeitimas, stipri vibracija. Netikėtų stimulų baimės išlieka aktualios iki vienerių metų amžiaus, tačiau apytikriai nuo septynių mėnesių prie jų prisijungia svetimų, nepažįstamų žmonių baimė. Vienerių metų vaikutis jau pakankamai gerai pažįsta savo globėjus ir yra prie jų prisirišęs, bijo netekti jų meilės ir priežiūros. Dvimetis, trimetis, keturmetis vaikas yra sukaupęs nemažą aplinkos tyrinėjimų patirtį, todėl potencialių baimių ratas išsiplečia – baiminamasi plėšrių ir nepažįstamų gyvūnų, vabzdžių, tamsos, vaikuoklių, raganų, fantastinių būtybių, griaustinio ir žaibo, taip pat išsiskyrimo su tėvais. Penkiamečio vaiko baimių ratą papildė naujos temos, nes jo sąmonėje atsispindi bendravimo su aplinkiniais žmonėmis patirtis, socialinės taisyklės – jis gali nerimauti, baimintis pikta linkinčių žmonių, „blogiečių“ tarp bendramžių. Tuo metu atliekamos gydymo procedūros dažnam vaikui asocijuojasi visų pirma su skausmu, imama nerimauti vien pamąčius daktaro instrumentus, užuodus specifinį gydymo įstaigos kvapą (dėl šių priežasčių šiuolaikiniai pediatrijos kabinetai aprūpinti detalėmis, švelninančiomis neigiamas asociacijas – vaistus reklamuoja populiarus filmuko veikėjai, dantų plombų spalvas galima rinktis iš madingos paletės, ant sienų pakabinti mažųjų pacientų piešinukai ir pan.). Šešiamečio–septynmečio akiratį praplečia literatūra, animaciniai ir videofilmai, galintys paskatinti sensacingų įvykių (žemės drebėjimo, vaikų pagrobimų, teroristinių išpuolių) baimės, kartu išlieka baimė likti vienam, užmigti tamsoje. Šio amžiaus vaikams dažnai pastebima mokyklos baimė, susijusi su nuogaštavimais atsiskirti nuo namiškių. Taip išbaiminęs vaikas mano, kad pakeliui į mokyklą kažkas negera gali atsitikti jam pačiam arba namuose likusiems globėjams. Susidūrus su mokyklos ar darželio baime, pirmiausiai rekomenduojama įsitikinti atsiskyrimo nerimo in-

tenisvumu, o tik vėliau ieškoti neigiamų veiksnių pačioje ugdymo įstai-
gos aplinkoje. Aštuonių–dvylikos metų amžių ženklina taip vadina-
mosios socialinės baimės, susijusios su bendraamžių ar mokytojų įverti-
nimu. Bijoma vėluoti, atsakinėti, tapti bendraklasių pajuokos objektu,
įvairiais būdais vengiama atsidurti tarp nepopuliariųjų. Baimės jausmą
skatina tėvų konfliktai, skyrybų grėsmė. Platesnis pasaulio pažinimas
atneša ir baimę susirgti sunkia liga. Apibendrinant galima teigti, kad
vaiko baimių ratas plečiasi apytikriai iki 8 metų, vėliau stiprėjantis kri-
tinis mąstymas sustabdo jų progresą. E. C. Walkerio, M. C. Robertso
(2001) nuomone, iki paauglystės amžiaus dauguma normalios raidos
vaikų gali turėti nuo 9 iki 13 įvairiausių baimių.

Su amžiumi kinta ne tik vaiko baimių ir nerimo turinys, bet ir jų
išraiška. Vyresnio ikimokyklinio ir jaunesnio mokyklinio amžiaus vai-
kai gali papasakoti apie savo nuogąstavimus, moka pasidalyti išgyveni-
mais, o kūdikiai ir tik pradėję kalbėti vaikai savo nerimą ar baimes daž-
nai išreiškia pykčio priepuoliais ar stipriu verksmu. Išsigandę, sunerimę
jie linksta nei per žingsnį nesitraukti nuo suaugusiojo.

Profesionalų akirtyje vaikų nerimo ir baimių tematika atsirado be-
veik prieš šimtmetį, kai žurnale „Vaiko vystymosi monografijos“ A. Jer-
sildas, R. Holmsas (1935) išspausdino straipsnį apie vaikų baimes. Ma-
tyti, jog kai kurios baimės natūraliai išplaukia iš pažintinės ir psichoso-
cialinės vaiko raidos. Nuo klinikos atvejų jas skiria išraiškos intensyvu-
mas ir išraiškos dažnis (galioja tie patys principai, kaip elgesio problemų
atveju). Pavyzdžiui, yra suprantama, jeigu ateivių bijanti mergaitė ven-
gia tamsos, norėdama pasijusti saugi šalia mamos, prašo prieš miegą
pasekti dar vieną pasaką. Už normos ribų esti atvejis, kai mergaitė visiškai
neišeina iš namų, bijodama sutikti nekviestą atėjūną. Kitas pavyz-
dys – nežymiai atsiskirti bijantį vaiką mama dažnai pavadina „rankinu-
ku“, nes jis nuolat įsitveria mamos, pasiprašo ant rankų. Šiuo atveju
vaikas ne tik neatsiskiria nuo globėjų, bet jaučia didžiulę įtampą vien
išgirdęs apie atsiskyrimo galimybę. Papildomu kriterijumi gali būti am-
žiui tipiškas baimės turinys: keturmečiui per anksti bijoti socialinio
vertinimo, tačiau adekvatu bijoti susapnuoti blogą sapną, o retas de-
vynmetis baiminasi atsiskirti nuo globėjų. Žinomas vaikų nerimo ir
baimių specialistas J. Marchas (1997) taip pat sutinka su šiais kriteri-

jais ir teigia, kad kraštutiniu atveju nerimas ir baimės sutrikdo vaiko adaptaciją, įprastą gyvenimą. Prieš dešimtmetį autorius dirbo DSM-IV klasifikacijos konsultaciniėje grupėje, tikslinančioje tipiškus vaikų nerimo sutrikimų klasterius. Prieita prie išvados, kad generalizuotas nerimo sutrikimas vaikystėje pasireiškia nuolatinio paramos ir teigiamo įvertinimo siekimu, perfekcionizmo apraiškomis; tokius simptomus gali lydėti dirglumas, sunkumas susikaupti, miego sutrikimai, greitas nuovargis. Turintys socialinę fobiją vaikai perdėtai susirūpinę autoprezentacija, bijo pasielgti ar pasakyti „ne taip“, būti atstumti, sukritikuoti ir pažeminti. Jų asmenybės profilyje vyrauja tokios savybės kaip drovumas, nepakankamas atkaklumas. Tam tikra socialinės fobijos atmaina yra selektyvus mutizmas, kai vaikai, nepaisant gerai išvystytų kalbinių sugebėjimų, kalba tik su jiemis gerai pažįstamais žmonėmis. Išreikštas atsiskyrimo nerimas vertintinas kaip panikos, sutrikimo analogas vaiko amžiuje. Minėtas autorius grindžia savo nuomonę tuo, kad abu sutrikimai prasideda skundais apie somatinius negalavimus – prieš darželį / mokyklą vaikas skundžiasi pykinimu, galvos skausmu, diegliais pilve ir pan. Ir vienu, ir kitu atveju ieškoma žmonių pagalbos – vaikas siekia neatsitraukti nuo globėjų, užsitikrinti jų rūpestį. Gana retai vaiko amžiuje pastebimas toks tarp suaugusiųjų įprastas nerimo sutrikimas kaip įkyrios mintys ar įkyrūs veiksmai. J. M. Kauffmanas (2001) nurodo, kad tai būdinga tik 0,5 proc. JAV vaikų, ir tokiems sutrikimams pašalinti reikalinga rimta medikamentinė ir psichoterapinė pagalba.

Pasekus baimių kaitą vaiko amžiuje, nesunku pastebėti, kad su amžiumi daugėja bauginančių situacijų. Verta įsidėmėti psichologo H. Liddello (1949) mintį, kad nerimas yra intelekto šešėlis. Sukauptos žinios ir patirtis padeda numatyti įvairiausių įvykių eigą, atsižvelgti į netikėtus kliūtis, susipažinti su žmonijos laimėjimais ir atradimais. Kartu auga supratimas, kad laimėjimas – tik vienas iš daugelio galimų rezultatų, kad kelyje į pergalę tyko įvairiausi pavojai, kad sunku tikėtis pripažinimo, kai aplinkui daug gabių ir protingų žmonių. Prasiplėtęs akiratis paaiškina gana įprastą reiškinį tarp šiuolaikinių septynmečių–aštuonmečių, kai bijomasi paranormalių reiškinų – kosminių audrų, juodųjų skylių, dvasių persikūnijimo ir pan.

Kaip teisingai apibendrina J. M. Kauffmanas (2001), vaikų nerimo

ir baimių etiologija yra nepakankamai ištirta. Nėra detalizuota biologinių veiksnių įtaka šioms problemoms atsirasti. Temperamento studijos patvirtina, kad vaiko baimingumas, polinkis pasitraukti nuo naujo stimulo susiję su tokiais jo temperamento parametrais: nuotaikos kokybe, gebėjimu prisitaikyti, gebėjimu atitraukti dėmesį nuo pagrindinės veiklos – kuo baimingesnis vaikas, tuo labiau jam būdingas neigiamas afektyvumas, silpnas gebėjimas prisitaikyti, stiprus išsiblaškyimas (Lewis, 2001). Minima ir tai, jog linkę nerimauti ir baimintis vaikai turi žemą reaktyvumo slenkstį – jie lengvai sujaudinami, labai jautrūs įspūdžiams. Jiems taip pat būdingas polinkis slopinti savo aktyvumą (Burghes, 2001).

Kai kurias baimes ir nerimą vaikai gali perimti iš artimiausios aplinkos. Tarpkultūriniai tyrimai liudija, kad Izraelio kibucuose augantys vaikai išreiškia stiprų nerimą nepažįstamo žmogaus akivaizdoje. Tai susiję su suaugusių tos visuomenės narių nuostata apsaugoti bendruomenę nuo bet kokios svetimųjų įtakos. M. Hoffmanas (1984) aprašė „emocinio užsikrėtimo“ reiškinį, kai vieno žmogaus būseną išreiškiantys veido, balso ar kūno ženklai kitam žmogui sukelia analogišką būseną. Jei šeimos nariai linkę nerimauti ir baimintis galimų pavojų, stiprėja tikimybė, kad tokį polinkį perims joje augantis vaikas. Kitais žodžiais tariant, socialinio išmokymo būdu vaikas gali įgyti įvairių baimių, tapti nerimastingu. Minėtos problemos sietinos ir su tam tikromis auklėjimo stiliaus ypatybėmis: nerimastingų ir linkusių nusišalinti vaikų mamos stipriai kontroliuoja ir baudžia savo vaikus, yra direktyvios, skatina priklausomybę nuo tėvų (Rubin, Mills, 1990).

Kitas svarbus veiksnys, darantis įtaką šių problemų intensyvumui, yra situacijos kontrolės laipsnis, suvokta galimybė rasti išeitį. R. Lazaruso (1991) teigimu, vaikas pajunta baimę tuomet, kai supranta, kad nesugebės įveikti grėsmės. Jeigu pasiūloma, atrandama išeitis iš situacijos – baimės jausmas reikšmingai silpnėja. Svetimo, nepažįstamojo akivaizdoje vaikai jausdavosi daug ramiau, jei galėdavo pasislėpti mamos glėbyje ar išeiti iš kambario, kuriame sutiko nepažįstamą žmogų. Net ir devynių mėnesių kūdikiai išreiškėdavo silpnesnę nerimą, jei svetimo žmogaus akivaizdoje galėjo laisvai ropinėti ar šliaužioti grindimis, palyginus su kūdikiais, kurie sėdėdavo kėdėje (Bronson, 1972).

E. M. Hetherington, A. M. Elmore (2003) pastebi, kad yra duome-

nų, liudijančių, kad paauglės mergaitės dažniau nei berniukai į tėvų skrybas reaguoja internaliomis elgesio problemomis. G. A. Gimpel, M. L. Holland (2003) pažymi, kad mergaitės per visą vaikystę turi daugiau nerimo ir baimės apraiškų.

Psichologinis įvertinimas

Marcho vaikų nerimo skalė (March Anxiety Scale for Children), sukurta J. Marcho 1997 m. Skalę sudaro 39 teiginiai, suskirstyti į keturias skales: fizinių simptomų, žalos vengimo (atskleidžiančią perfekcionizmo ir nerimastingos įveikos lygį), socialinio nerimo (parodančią žemą baimės ir viešo elgesio baimės lygį), taip pat atsiskyrimo / panikos skalę. Visų jų įvertinimai sumuojami ir nustatomas nerimo sutrikimų indeksas. Skalė skirta 8–19 metų vaikams ir jaunuoliams, turi JAV 8–11, 12–15, 16–19 metų tiriamiesiems nustatytus normatyvinius įverčius. Duomenų patikimumą tikrina atskira korekcijos skalė.

Vaikų socialinių fobijų ir nerimo inventarijus (Social Phobia and Anxiety Inventory for Children), sukurtas S. Turnerio, D. Beidel, T. Morris 1998 m. Šis metodas skirtas tirti 8–14 metų vaikams. Jį sudaro 26 teiginiai, savistabos pagalba suteikiantys informaciją apie somatinius, kognityvinius ir elgesio aspektus vaikų socialinės fobijos struktūroje.

Vaikų nerimo būsenos-bruožo inventarijus (State-Trait Anxiety for Children), sukurtas Ch. Spielbergerio. Po dvidešimt teiginių atskleidžia nerimo būsenos ir nerimo, kaip asmenybės bruožo, lygį tarp 6–14 metų amžiaus vaikų. Fiksuojami savistabos būdu gauti duomenys. Tam tikro atsargumo reikalauja abiejų pastarųjų testų duomenys, nes, viena vertus, vaiko savistabos duomenis būtina papildyti kitų informacijos šaltinių duomenimis. Kita vertus, nėra visiškai aišku, nuo kokio amžiaus galima pagrįstai vertinti nerimo bruožą vaiko asmenybės struktūroje.

Vaiko nerimo lygis gali būti įvertinamas pasitelkiant jau anksčiau minėtas metodikas – **Konerio vertinimo skales, Vaiko elgesio tyrimo lapą, Sistemingą elgesio sutrikimų atranką**, taip pat prasmingas tiesioginis vaiko elgesio stebėjimas bei interviu su tėvais metodas.

Psichologinė pagalba

Patyręs psichologas nesistengs nuraminti išsigandusio ar nerimaujančio vaiko bendro tipo teiginiais, pavyzdžiui, „viskas susitvarkys savaime“, „šalia mūsų tau nėra ko baimintis“, „kvaila ar neprotinga bijoti tokio mažo šuniuko“. Minėtų problemų sprendimas prasideda tuo, kad tėvai, auklėtojas, psichologas parodo, kad supranta vaiko būseną, jausmus, yra pasirengę jį išklaudyti. Tarp specialistų vyrauja nuomonė, kad vaiko amžiaus baimės, nerimas yra lengviau ir greičiau koreguojami nei jų elgesio problemos. Pripažįstama, kad berniukai sunkiau išsipasakoja svetimiems žmonėms apie savo baimes, nes bijo neigiamo bendraamžių vertinimo, todėl darbas su jais reikalauja ypatingos atidos ir jautrumo. Psichologai siūlo keletą nerimo ir baimės įveikimo būdų, kuriuos galima suskirstyti į tris grupes:

▼ *modeliavimas*. Prisiminus, kad socialinio mokymosi keliu vaikas gali išmokti nerimauti ar bijoti, siūloma pasinaudoti analogišku būdu problemai sumažinti ar visai jai pašalinti. Pavyzdžiu paimekime gana įprastą vaikams šunų baimę. Tipiškai ji susiformuoja kaip daugiasluoksnis darinys: tėvai ar kiti suaugusieji įtaigiai ir labai emociškai paaiškina vaikui apie šunų keliamą pavojų, pateikia vaizdingų iliustracijų, kalba apie tai ne tik vaikui, bet ir tarpusavyje; mažylis jautriai seka šunų vaidmenį žmonių gyvenime ir gali tapti nemalonių scenų liudininkas; pasakutiniu baimę provokuojančiu veiksniu dažniausiai yra netikėtas ar skausmingas susitikimas su šunimi – jis užšoka, perbrėžia, įkanda ar tiesiog netikėtai, staiga pasirodo vaikui. Tokiam vaikui gali padėti, jei jis pamatytų filmuką, kuriame bendraamžiai žaidžia su savo augintiniais, išgyvena teigiamus išpūdžius, susipažįsta su šunų priežiūra, mokosi suprasti jų elgesį. Filmuota medžiaga ir vaizdajuostės vaikams turi stipresnę poveikį nei žodžiai, instrukcijos, nuorodos. Tokia pagalba priemonė ypač efektyvi, jei vaikas neseniai išsigando, patyrė stresinę situaciją. Filmukai gali būti naudojami ir šių problemų prevencijai, pavyzdžiui, prieš nepažįstamą stomatologinę procedūrą vaikas ekrane pamato, kaip analogiškoje situacijoje jo bendraamžis pasitiki savimi, elgiasi ramiai (King, Hamilton, Murphy, 1983). Pageidaujama reakcija modeliuojama ne tik filmuotos medžiagos pagalba, bet ir tiesiogiai stebint tikslingai parinktą kitų vaikų elgseną.

▼ *sisteminė desensitizacija / laipsniškas jautrumo mažinimas*. Šiuo atveju vaikas palaipsniui pratinamas susitikti su baimę ar nerimą keliančiu stimulu. Pratybos vyksta ramybės ir atsipalaidavimo būsenoje – visiškai priešingoje baimę lydinčiai įtampai. Pirmiausiai kartu su vaiku apsvaistoma, kokia situacija jam atrodo grėsmingiausia, kokia mažiau grėsminga ir kokia beveik nepavojinga. Pavyzdžiui, mergaitė pasisako bijanti pelių. Nemaloniausia būtų savo kambarielyje susitikti su lakstančia pelyte, pakankamai baisu pamatyti ją virtuvės kampe, o visai pakantu stebėti jos atvaizdą knygoje, kalbėti apie tai su drauge. Tolimesnis sistemingos desensitizacijos žingnis – supažindinti mergaitę su vaiko amžiui tinkančiomis savireguliacijos technikomis (jos bus aptariamose tolesnėje pastraipoje). Paprastesniu atveju vaikas gali tiesiog prisiminti sau malonią būseną (tarkim, valgyti skanėstą, žaisti su draugais). Pagaliau atsipalaidavimo būseną kryptingai suderinama su bauginančiu stimulu: iš pradžių prašoma paskaityti pasaką apie peles, vėliau įsivaizduoti jų urvelį namo sienoje, o po kelių kartų bandoma mintyse pasekti pelytės kelią mergaitės kambarielyje. Kai kurie autoriai (Ollendick, King, 1998) teigia, kad kryptingo įsivaizdavimo pratimai yra mažiau efektyvūs nei pratinimas realiomis sąlygomis susitikti su baimę / nerimą provokuojančiu objektu. Galima kūrybiškai modifikuoti sistemingos desensitizacijos techniką – pasiūlyti vaikui paliesti bauginančio gyvūno muliažą ar panašų žaislą, bandyti jį nupiešti.

▼ *savikontrolės pratybos*. Emocinių problemų turintys vaikai gali padėti sau išmokę 1) atsipalaiduoti, 2) teigiamai pastiprinti save, 3) kryptingai įsivaizduoti.

Pirmuoju atveju vaikui paaiškinama, kad nerimo apimtas ar išsigandęs žmogus visuomet įtempia savo kūno raumenis, negiliai ir paviršutiniškai kvėpuoja ar išvis sustabdo kvėpavimą. Atsigulus ar patogiai atsisėdus galima pamokyti vaiką taisyklingo kvėpavimo. Pratimus geriausiai atlikti kartu su vaiku. Ikimokyklinio amžiaus vaikas sugeba suprasti, kad susijaudinęs žmogus kvėpuoja negiliai, krūtine (tai reikia pademonstruoti). Teisingas kvėpavimas prasideda žemiau krūtinės, pilvo srityje – toks įkvėpimas būna gilus, lėtas, lyg pučiant oro burbulus (pravartu leisti vaikui kelis kartus tai pabandyti). Kartu siūloma pastebėti, kaip išsigandus įsitempia rankų, kojų, pečių ar veido raumenys. Vaikui

pasiūloma stipriai įtempti ir greitai atleisti minėtas raumenų grupes, pajusti tarp jų skirtumą.

Teigiamas pastiprinimas esti tuomet, kai vaikas pasidalija su tėvais, auklėtoju ar psichologu savo nerimu, baimėmis. Svarbu stengtis kiekvieną neigiamą sakinį atsverti teigiama mintimi. Jau minėtos šunų baimės atveju galima performuluoti vaiko skundą taip: vietoj teiginio, pavyzdžiui, „aš bijau šunų“ tinka sau pasakyti – „aš drąsiau jaučiuosi, jei pamatau šunį, eidamas su draugais ar tėvais“. Kiekvienoje bauginančioje situacijoje galima atrasti padrąsinančių aspektų, parodyti juos vaikui. Pravartu pamokyti vaiką mintyse padrąsinti save: „prisimink, kaip sėkmingai baigėsi išvyka į šunų parodą

Vaizduotėje kuriami kryptingi vaizdiniai vaikui padeda atgauti patikėjimą savo jėgomis. Pavyzdžiui, pasiūloma įsivaizduoti save mėgiamo herojaus vietoje. Taip „pasiskolinus“ drąsos ir narsumo, skatinama mintyse susitikti su baimę keliančiu objektu, kelis kartus pakartoti alternatyvią situacijos baigtį.

J. S. Dacey (2000) pasiūlė savąjį vaikų nerimo būsenos įveikos programą COPE, kurios metu panaudojamos kelios minėtos technikos. Keturios angliško akronimo raidės atitinka tokius programos žingsnius: C – nusiraminti (nuo anglų k. žodžio *calming*); O – įsivaizduoti galimą pagalbos būdą (nuo anglų k. žodžių *originate imaginative plan*); P – išsverti, atsilaikyti atsiradus nesklandumams (nuo anglų k. žodžių *persisting in the face of obstacles*); E – patikrinti ir keisti pagalbos planą realių pasekmių akivaizdoje (*evaluating and adjusting the plan*).

1. Kategorizuokite vaiko emocijas žadinančius veiksnius.
2. Apibūdinkite tipiškas nerimaujančio vaiko mintis.
3. Baimė motyvuoja
4. Mintimis pasekite baimių kaitą vaikystėje.
5. Kas būdinga socialinei fobijai?
6. 3,5 metų vaikas ramiai ir drąsiai atsiskiria nuo savo tėvų. Tai susiję su:
 - a) geresne atmintimi ir išaugusiu pasitikėjimu;
 - b) išlavėjusiu gebėjimu žaisti;
 - c) pakitusiu požiūriu į nepažįstamus žmones;
 - d) padidėjusiu smalsumu.

Išsirinkite teisingą atsakymą, jį pagrįskite.

7. Septynmetę Moniką baugina artėjanti rugsėjo 1-oji. Kaip elgtis jos tėvams:
- a) leisti pasikalbėti su kita pirmoke;
 - b) teigiamai kalbėti apie mokyklą;
 - c) pasakyti, kad labai ilgėsis dukros, kai ji bus pamokose;
 - d) vengti kalbos apie mokyklą, jei mergaitė pati jos nepradeda,
- Išsirinkite priimtinausius atsakymus.

NUOTAIKOS PROBLEMOS VAIKYSTĖJE

Išraiškos įvairovė ir kontekstas

Liūdna nuotaika arba kraštutinė jos išraiška – depresija – kartu su nerimu, polinkiu atsiskirti yra priskiriamos internalių vaiko problemų ratui. Kaip ir anksčiau dėstytoje medžiagoje, šio skirsnio turinys orientuotas į subklinikinį problemos polių, t. y. vaikus, kurie gana dažnai jaučiasi liūdni, nelaimingi, tačiau nebūtinai yra patekę į psichiatrų akiratį.

Vaikų liūdesio psichologiniai tyrimai prasidėjo palyginti vėlai. Psichoanalitinė teorija depresiją kildino iš *Superego* darinio, pradedančio formuotis apytikriai ketvirtaisiais vaiko gyvenimo metais. Manoma, kad neišvystyta vaiko savivoka užkerta kelią bet kokioms liūdnos nuotaikos ir depresijos apraiškoms. Prieraišumo klasikas J. Bowlby (1973) teigė, kad atskirtas nuo mamos vaikas iš pradžių protestuoja ir visomis išgalėmis stengiasi susigrąžinti mamą, o vėliau pasiduoda, išgyvena liūdesį ir neviltį. Praėjusio amžiaus viduryje pradėti depresija sergančių šeimų tyrimai sustiprino biologinės problemos etiologijos pozicijas. Buvo pastebėta, kad tokiose šeimose išaugę vaikai atsiduria padidėjusios rizikos grupėje viso problemos kontinuumo atžvilgiu – nuo polinkio liūdnai nuotaikai iki išreikštos depresijos sutrikimo (Costello, Angold, 1988; Angold, 1988). Socialinio mokymosi teorija savaip interpretavo tokius vertingus duomenis. Negalima paneigti, kad vaikai perima depresija sergančių tėvų mąstysenos ir elgesio modelį. C. E. Izardo ir jo bendraminčių (1995) atlikti tyrimai įrodo, jog neigiamus tėvų afektus (pyktį ir liūdesį) lydinčias veido išraiškas gali imituoti net 2,5–6 mėnesių kūdikiai. Be to, problemos prislėgti tėvai daug mažiau laiko ir jėgų skiria vaikų auklėjimui. E. Cummings, P. Davies (1999) detalizavo, kad tokiose šeimose dominuoja nenuoseklus, baudžiantis ir mažai apibrėžtas auklėjimo stilius; vaikai nespaskatinami už iniciatyvą, laimėjimus, su jais siejami nepagrįsti lūkesčiai (cit. pagal Kauffman, 2001, p. 478).

Iki šiol aktuali diskusija, iš kokių požymių galima spręsti, kad ikimokyklinio ir jaunesnio mokyklinio amžiaus vaikas liūdi? Ar jos požymiai sutampa su analogiškos būsenos požymiais tarp paauglių ir suaugusiųjų, ar jie yra specifiški amžiaus tarpsniui? Vieni autoriai gina nuo-

monę, kad mažiems vaikams liūdna nuotaika dažniausiai pasireiškia somatiniais skundais, būtent įvairiausiai skausmais, apetito stoka, sunkumu užmigti ir naktiniais košmarais (Cytryn, McKnew, 1972; Toolan, 1962). Tokie požymiai tarp paauglių ir suaugusiųjų ženklina paslėptą (maskuotą) depresiją. Pagal kitokią nuomonę ir maži vaikai sugeba tinkamais žodžiais išreikšti savo liūdnas mintis, prastą nuotaiką, nepasitenkinimą savimi ir kitais. Elgesio stebėjimai įtikina, kad liūdna vaikų nuotaiką galima atpažinti pagal afektinius, kognityvinius, motyvacinčius ir fiziologinius požymius. Taigi dažnai liūdesio apimtas vaikas linkęs šalintis bendraamžių, siekia būti vienas, juda lėtai, stokoja spontaniškumo; menkai domisi bendra grupės veikla, vengia sudėtingų užduočių, nesiekia sėkmės ir gali nemotyvuotai nutraukti darbą; pasisako apie kaltės, gėdos jausmus, neigiamai vertina save; greitai pajunta nuovargį, gali būti dirglus. Liūdna nuotaika dažnai lydi traumuojantį išgyvenimą – prievartą ar skriaudą vaiko atžvilgiu, tėvų tarpusavio konfliktus ir skyrybas. C. Saarni, D. L. Mumme, J. Camposas (1998) pateikia išvadą, kad dažnai liūdni vaikai yra sukaupę daug neigiamos patirties – išgyvenę netektį, nusivylimus, stresines situacijas, pajutę konfliktiškų tėvų tarpusavio santykių atmosferą. Jie turi silpnesnius, menkiau išvystytus streso įveikos sugebėjimus. Liūdnos nuotaikos būseną tarp vaikų yra susijusi su specifiniu atribucijos stiliumi, kai nevykusį ar nepasiektą rezultatą vaikai paaiškina savo nesugebėjimu veikti. Liūdna nuotaika neigiamai koreliuoja su problemų sprendimo įgūdžiais.

Liūdna nuotaiką dažnai lydi kitos problemos. Beveik trečdalį vaikų vargina ir nerimas, ir liūdna nuotaika (Walker, Roberts, 2001). R. Loberio ir kt. (1998) nuomone, eksternalios problemos tarp berniukų dažnai pastebimos kartu su jų liūdna nuotaika (kaip eksternalias problemas autorius įvardijo agresyvų elgesį ir hiperaktyvumą). Psichoanalitinės tradicijos dėka psichologai užfiksavo pykčio ir liūdnos nuotaikos derinį. Antai M. Mahler (1961) teigė, kad depresija kyla po to, kai *Superego* nukreipia pyktį į sąmonę. Šiuolaikiniai raidos psichologijos tyrimai teikia duomenų, kad ir pyktį ir liūdesį vaikai išreiškia panašiose situacijose, pavyzdžiui, pajutę skausmą, negalėdami kontroliuoti situacijos, atskirti nuo tėvų; minėtais atvejais liūdesio apraiškos kiek retesnės nei pykčio (Lewis, 2001; Izard ir kt., 1995). Longitudinio tyrimo me-

tu L. A. Camras (1992) stebėjo vaiko veido išraiškas ir apibendrino, kad pradėjęs verkti vaikas atrodo piktas, o verksmui nutilus – liūdnas.

G. A. Gimpel ir M. L. Holland (2003) duomenimis, iki 3 proc. vaikų, būdami ikimokyklinio amžiaus, gali turėti depresijos požymių, atitinkančių DSM-IV klasifikacijos kriterijus. Epidemiologiniai vaikų depresijos tyrimai neatsiejami nuo būsenos įvertinimo klausimų. Kaip rodo empiriniai tyrimai, viso depresijos kontinuumo – nuo silpniausių iki labiausiai išreikštų požymių – įvertinimas tarp vaikų susiduria su informacijos patikimumo problema. J. H. Kashani'o ir jo bendraminčių (1989) atliktas tyrimas paskatina remtis kelių šaltinių informacija, nes atsitiktinai atrinktų 8 metų vaikų savistabos duomenys liudijo skirtingus liūdnos nuotaikos rodiklius, palyginus su jų tėvų vertinimais – struktūruoto interviu metu 1,5 proc. vaikų sau prisiskyrė vienokius ar kitokius liūdnos nuotaikos požymius, o jų tėvai visiškai neįžvelgė tokių požymių. Problema aštrėja, pasitelkus ir mokytojų vertinimus – tuomet dar sunkiau suderinti nuomones, kada vaikui reikalinga pagalba liūdnai nuotaikai įveikti.

Psichologinis įvertinimas

Becko jaunimo inventarijai (Beck Youth Inventories), sukurti A. Becko ir jo bendraminčių 2001 m. Metodiką sudaro penki inventarijai. Kiekvienas jų turi po 20 teiginių, kurie skirti depresijos, nerimo, pykčio, griauinančio elgesio ir savivokos požymiams įvertinti tarp 7–14 metų vaikų. Žinomas depresijos problematikos specialistas A. Beckas, 1996 m. sudaręs vieną populiariausių paauglių – suaugusiųjų depresijos įvertinimo metodikų, atidžiai tyrinėjo ir ieškojo visiems vaikams specifinių šios būsenos požymių. Instrumentas vertingas visų pirma tuo, kad leidžia aptikti pirmąsias liūdnos nuotaikos apraiškas – neigiamas mintis apie save, liūdesio ir kaltės jausmus, miego problemas.

Vaikų depresijos inventarijus (Children's Depression Inventory), sukurtas M. Kovacs 1992 m. Šis inventarijus, kaip ir prieš dešimtmetį tos pačios autorės pasiūlytas jo pirmtakas, sudarytas A. Becko metodikos pagrindu ir yra skirtas 7–17 metų vaikams ir paaugliams tirti. Kiekvieną iš 27 teiginių tiriamasis įvertina pagal tris variantus – „ne problema“, „iš dalies problema“, „rimta problema“. Nors autorė teigia, kad

inventarijaus teiginius gali lengvai suprasti ir pirmos klasės mokiniai, kyla pagrįstų abejonių dėl tokių duomenų patikimumo. Didžioji dauguma teiginių yra adaptuoti iš A. Becko depresijos skalės paaugliams ir suaugusiems tirti, taigi gali būti sunkiau suprantami mažesniems vaikams, reikalauja tikslios savistabos. Be to, inventarijus labiau tinka išreikštai problematikai įvertinti nei gelbsti per atranką. Naujausia inventarijaus versija turi ir mokytojų bei tėvų vertinimo formas.

Nuotaikos ir jausmų klausimynas (Mood and Feeling Questionnaire), sukurtas A. Angoldo ir kt. 1987 m. Jį sudaro 32 klausimai, padedantys atrinkti vaikus tolimesniam epidemiologiniam tyrimui. Skalė turi 11 teiginių poskalę, vertingą atrankos aspektu; likę teiginiai atskleidžia liūdnos nuotaikos ypatumus tarp atrinktų vaikų.

Reinoldso paauglių depresijos skalė (Reynolds Adolescent Depression Scale), sukurta W. Reynoldso 1987 m. Ši skalė į apžvalgą įtraukta todėl, kad tarp specialistų ji sulaukia palankaus įvertinimo – kaip problemos atrankos instrumentas. Tiriamųjų amžius – 13–18 metų. Skalė vainikuoja ilgametį autoriaus darbą nagrinėjant liūdnos nuotaikos požymius, akivaizdžius paaugliui svarbiose srityse – santykiuose su bendraamžiais, akademinėje veikloje.

Epidemiologinių depresijos tyrimo studijų centro skalė (The Center for Epidemiological Studies Depression Scale), sukurta M. Weissmano ir jo bendraminčių 1980 m. Skalę sudaro 20 teiginių, pritaikytų vaikams ir ankstyvosios paauglystės amžiaus tiriamiesiems. Vaikai įvertina teiginius pagal tribalę sistemą. Atsakymų paklaidos išvengti padeda atvirktinės kelių sakinių formuluotės (pavyzdžiui, „šią savaitę jaučiausi laimingas“), tačiau nėra tiksliai aišku, ar tokie teiginiai skleidžia būtent liūdnos nuotaikos konstrukta.

Vaikų depresijos skalė (Children's Depression Scale), sukurta M. Lango, M. Tisherio 1978 m. Tai pati ilgiausia ir labiausiai diferencijuotu vertinimu pagrįsta vaikų depresijos skalė. Ją sudaro 66 teiginiai, vertinami pagal penkiabalę sistemą (skirta 9–16 metų vaikams tirti). Savistabos duomenys suskirstyti į šešias poskales skirtingiems būsenos aspektams įvertinti. 9–11 metų vaikai teiginius rūšiuoja pagal specialią procedūrą – kiekvieną teiginį atitinkantį įvertinimą jie įmeta į penkias išrikiuotas dėžutes, žyminčias vertinimus nuo „labiausiai tinka“ iki „vi-

sai netinka“. Kitas skalės pranašumas – tėvų ir mokytojų klausimynas, papildantis vaikų savistabos duomenis.

Taip pat informatyvu stebėti vaiko elgseną, pasinaudojus, pavyzdžiui, **Vaiko elgesio tyrimo lapu** per ypač įprastinę veiklą – vaikui piešiant ar žaidžiant. Jeigu vaiko piešiniai labai smulkūs, neužbaigti, nuolat tamsiai spalvinami, neužpildo visos lapo erdvės, verta pasidomėti vaiko mintimis, atidžiai pasekti nuotaikos kokybę. Lygiai taip pat informatyvu domėtis vaiko žaidimų turiniu – pasikartojantis liūdnas motyvas gali signalizuoti apie pakitusią vaiko nuotaiką, traumuojantį išgyvenimą.

Psichologinė pagalba

▼ *Šeimos terapija.* Tai vienas svarbiausių vaiko amžiaus depresijos korekcijos metodų. Prisiminus objektų ryšių, šeimos sistemų teorijas, ši vaiko problema atrodo kaip ydingų tarpusavio santykių rezultatas. Tokia vaiko reakcija gali lydėti nuolatinius šeimyninius konfliktus, visiškai nepriklausančius nuo mažylio valios, arba atspindėti tėvų psichinės sveikatos problemas (kai vienas arba abu tėvai serga depresija, psichine liga, yra priklausomi nuo narkotinių medžiagų ar kt.). Tokiu atveju pirmiausiai tikslinga koreguoti reakcijos šaltinį, o vėliau atsekti ydingos tėvų – vaikų ar vaikų – vaikų komunikacijos grandis. Pavyzdžiui, tėvai gali nejučia paskatinti liūdnas pirmagimio mintis, nuolat žavėdamiesi ką tik gimusiu naujagimiu. Reikia atminti, kad depresija vaikas gali reaguoti į netektį, susidūrimą su mirtimi. Tuomet artimų šeimos narių ir draugų parama padeda išsikalbėti, ištvirti sunkią būseną ir pastebėti teigiamus pokyčius. Artimieji gali pasiūlyti vaikui prisiminti ir atnaujinti malonią veiklą pradėti naują hobi, perstruktūruoti monotonišką dienotvarkę. Psichologai ir psichoterapeutai teigia, kad *bet kokia* aktyvi veikla veiksmingai gelbsti nuo liūdnos nuotaikos gniaužtų ir turi būti paskatinama.

Teigiama šeimyninio konteksto patirtis gali būti perkelta į darželio / mokyklos aplinką. Jautrus ir linkęs padėti auklėtojas / mokytojas turėtų atsižvelgti į tokio vaiko poreikius, leisti jam pajusti malonių, savo vertę stiprinančių išgyvenimų. Pavyzdžiui, prasminga taip sugrupuoti vaikų žaidimus / pamokinę veiklą, kad liūdnos nuotaikos apimtas vai-

kas būtų šalia geranoriškų, draugiškų bendraamžių. Taip pat pravartu pasistengti, kad vaikas išvengtų socialinio atskyrimo situacijų, kai liūdnokas vaikas gali atsidurti aukos vaidmenyje, būti neigiamo pasirinkimo taikiniu. Kaip ir šeimoje, taip ir ugdymo įstaigoje svarbu pastebėti ir paskatinti tokio vaiko iniciatyvos apraiškas, pozityvų įnašą.

▼ *Kognityvinės pratybos.* Ši technika labai plačiai taikoma suaugusiųjų ir paauglių depresijos psichoterapijai. Jos teoretikas A. Beckas (1979) atkreipė dėmesį į tai, kad depresija sergantis žmogus linkęs saviškai iškreipti realybės suvokimą – nepagrįstai apibendrinti, suasmeninti patirtį, mąstyti vienpusiškai ir kategoriškai. Jis įvedė *depresinės triados* terminą, kuriuo apjungė negatyvias mintis apie save, pasaulį ir ateitį. Dėl raidos ypatybių ši technika ribotai pritaikoma ikimokyklinio amžiaus vaikams, tačiau pravartu paminėti potencialius poveikio taikinius. Viena, ikimokyklinio amžiaus vaikai jau gali suprasti ir įvardyti savo būseną, sekti jos dinamiką per dieną. Pavyzdžiui, išgirdus menkavertiškumo gaidas mažylio kalboje, galima ir reikia pasiūlyti alternatyvų požiūrį. Kai vaikas teigia esąs nusiminęs ir niekam tikęs, svarbu jį suprasti ir išklausti, kartu detalizuojant, kur ir kada kyla toks jausmas. Tik tuomet taps akivaizdi konkreti išgyvenimo priežastis, kartu apibendrinama gniuždantis savęs lyginimas su sporto rungties lyderiu arba pertraukos metu prarasti fantai. Vilties ir išeities perspektyva atsiveria primus stipriąsias vaiko puses ir pamirštas galimybes.

▼ *Elgesio terapija.* Jos postulatai skelbia, kad depresijos būseną vainkuoja ištisą nesėkmingų veiksmų grandinę, kai pozityvūs žmogaus poelgiai nesulaukia pastiprinimo. Šią techniką įmanoma atlikti tik kartu sujungus vaikui artimų žmonių pastangas. Siūloma išskirti atskirus elgesio segmentus, kartu su vaiku apžvelgti, koks poelgis sukėlė stiprius teigiamus ir ryškiai neigiamus jausmus / išgyvenimus. Vaiko ir jo aplinkos žmonių dėmesys nukreipiamas pakartoti malonius išgyvenimus sukėlusią veiklą. Tikslusnis intervencijos pavadinimas turėtų apimti ir kognityvinės treniruotės aspektą, nes būtent ji įtvirtina poelgio įvertinimo ryšį vaiko sąmonėje.

▼ *Savikontrolės pratybos.* Jų metu vaikas mokomas plėsti savo „emocinę abėcėlę“ – atpažinti ir pavadinti ne tik liūdną nuotaiką, bet pastebėti ir kitus savo jausmus, būsenas. G. A. Gimpel, M. L. Holland (2003)

pasiūlė specialų ikimokyklinio amžiaus vaiko savistabos lapą. Jame nupiešti keli skirtingi veidukai – sučiauptomis, surauktomis, nuleistomis, besišypsančiomis lūpomis. Du–tris kartus per dieną vaikas turi pažymėti, kaip jis jautėsi – sunerimęs, supykęs, nuliūdęs ar linksmas. Mama ar tėtis suteikia papildomą informaciją, kas skatino vienokią ar kitokią savijautą. Taip aptinkami savistabos, savęs vertinimo netikslumai. Pavyzdžiui, vaikas per griežtai vertina save, linkęs imtis per daug atsakomybės, iš anksto prognozuoja nesėkmę, nepagiria savęs už laimėjimus. Adekvatūs savikontrolės įgūdžiai turi užtikrinti, kad vaikas išmoktų kelti realius tikslus, įvairiau vertintų kasdienės situacijas, išmoktų padalyti atsakomybės ribas. Ir kognityvinės, ir savikontrolės pratybos turi tikslą paskatinti vaiką draugiškam, pozityviam dialogui su savimi.

1. Kokia vaikų depresijos etiologija psichoanalizės, socialinio mokymosi teorijos požiūriais?
2. Kuo ypatinga liūdnos nuotaikos išraiška tarp mažų vaikų?
3. Psichologai teigia, kad liūdesio apimto vaiko elgsenai būdinga ...
4. Keturmetė Aistė dažnai kartoja nemokanti taip greitai aprenkti lėlių kaip jos draugė Kotryna. Iš darželio mergaitė grįžta nusiminusi, nuolat prašo tėvų nupirkti jai šuniuką. Auklėtojos žodžiais, Aistė retai kada žaidžia kartu su bendraamžėmis, nenori dalyvauti estafetės rungtyse. Ar turėtų tėvai atkreipti dėmesį į tokį dukros elgesį?

Naudota literatūra

1. Angold A. Childhood and Adolescent Depression // *British Journal of Psychiatry*. – 1988, no 152, p. 601–617.
2. Asarnow J., Carlson G., Guthrie D. // *Coping Strategies, Self-perceptions, Hopelessness, and Perceived Family Environments in Depressed and Suicidal Children* // *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. – 1987, no 55, p. 361–366.
3. *Biographical Dictionary of Psychology* / ed. N. Sheehy et al. – London and New York : Routledge, 2002, p. 675.
4. Bless H., Fiedler K., Strack F. *Social Cognition*. – Hove and New York : Psychology Press, 2004, p. 235.
5. Bowlby J. *Attachment. and Loss. Vol. I*. – New York : Basic Books, 1969, p. 428.
6. Bowlby J. *Attachment and Loss. Vol. II*. – New York : Basic Books, 1973, p. 444.
7. Braaten S. R., Simpson R., Rosell J., Reilly T. Using Punishment with Exceptional Children // *A Dilemma for Educators. Teaching Exceptional Children*. – 1988, no 20(2), p. 79–81.
8. Burgess K. B., Rubin K. H., Cheah C. S. L., Nelson L. J. Behavioral Inhibition, Social Withdrawal, and Parenting // *International Handbook of Social Anxiety*. New York, Chichester, Weinheim, Brisbane, Singapore, Toronto / ed. W. R., Crozier, L. E. Alden : John Wiley & Sons, 2001, p. 137–158.
9. Cairns R. B. *The Making of Developmental Psychology* // *Handbook of Child Psychology* / ed. W. Damon. 5th. Vol. 1. –New York, Chichester, Weinheim, Brisbane, Singapore, Toronto: John Wiley & Sons, 1998, p. 25–107.
10. Campbell S. B. Behavior Problems in Preschool Children : A Review of Recent Research // *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. – 1995, no 36, p. 113–149.
11. Camras L. A., Sachs V. B. Social Referencing and Caretaker Expressive Behavior in a Day Care Setting // *Infant Behavior and Development*. – 1991, no 14, p. 27–36.
12. Chao R. K. Beyond Parental Control and Authoritarian Parenting Style // *Understanding Chinese Parenting through the Cultural*

- Notion of Training. *Child Development*. – 1994, no 65, p. 1111–1119.
13. Cytryn L., McKnew D. H. Proposed Classification of Childhood Depression // *American Journal of Psychiatry*. – 1980, no 137, p. 22–25.
 14. Cohen J. A., Marrarino A. P., Berliner L., Deblinger E. Trauma-focused Cognitive Behavioral Therapy for Children and Adolescents : An Empirical Update // *Journal of Interpersonal Violence*. – 2000, no 15, p. 1202–1223.
 15. Coie J. D., Dodge K. A. Aggression and Antisocial Behavior // *Handbook of Child Psychology / ed W. Damon*. 5th ed. Vol. III. – New York, Chichester, Weinheim, Brisbane, Singapore, Toronto : John Wiley & Sons, 1998, p. 779–863.
 16. Cole M., Cole S. *The Development of Children*. 4th . – New York : Worth Publ, 2001, p. 687.
 17. Cole M., Cole S. *The Development of Children*. 3 d. – New York : Sage Publ, 1996. p. 615.
 18. Copeland R. E., Brown R. E., Hall R. V. The Effect of Principal-implemented techniques on the behavior of pupils // *Journal of Applied Behavior Analysis*. – 1974, no 7, p. 77–86.
 19. Costello E. J., Angold A. Scales to Assess Child and Adolescent Depression : Checklists, Screens, and Nets // *Journal of American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*. – 1988, no 27(6), p. 726–737.
 20. Crick N. R., Casas J. F., Mosher M. Relational and Overt Aggression in Preschool // *Developmental Psychology*. – 1997, no 33, p. 579–588.
 21. Čekuolienė D. Prieraišumo kontekstas: kūdikių ir motinų bendravimo būdai ir motinų vertybės : daktaro disertacija. – Vilnius, 1997, p. 195.
 22. Dacey J. S., Fiore L. B. *Your Anxious Child*. – San Francisco : Jossey-Bass, 2000, p. 242.
 23. Dodge K. A. Social Cognition and Children's Aggressive Behavior // *Child Development*. – 1980, no 51, p. 162–170.
 24. Dunn J., Brown J. Affect Expression in the Family, Children's

- Understanding of Emotions, and their Interaction wit Others // Merrill-Palmer Quaterly. – 1994, no 40, p. 120 –137.
25. Emery R. E., Laumann-Billings L. An Overview of the Nature, Causes, and Consequences of Abusive Family Relationships // American Psychologist. – 1998, no 53, p. 121–135.
 26. Emotional Development in Psychoanalysis, Attachment Theory and Neuroscience / ed V. Green. – Hove and New York : Brunner-Routledge, 2003, p. 236.
 27. Fonagy P. Attachment Theory and Psychoanalysis. – New York : Other Press, 2001, p. 261.
 28. Freud A. The Ego and the mechanisms of defence. – London : The Hogarth Press, 1954, p. 195.
 29. Gimpel G. A., Holland M. L. Emotional and Behavioral Problems of Young Children. – New York-London : The Guilford Press, 2003, p. 176.
 30. Gintilienė G. ir kt. Lietuviškas SDQ – Standartizuotas mokyklinio amžiaus vaikų „Galių ir sunkumų klausimynas“ // Psichologija. – T. 29 (2004), p. 88–105.
 31. Gunnar M. R. Control, Warning Signals, and Distress in Infancy / / Developmental Psychology. – 1980, no 16, p. 281–289.
 32. Hanson M., MacKay S., Atkinson L., Staley S., Pignatiello A. Firesetting During the Preschool Period : Assessment and Intervention Issues // Canadiann Journal of Psychiatry. – 1995, no 40, p. 299–303.
 33. Haviland J. M., Lelvica M. The Induced Affect Response : 10-week-old Infants' Responses to Three Emotional Expressions // Developmental Psychology. – 1987, no 23, p. 97–104.
 34. Herbert M. Typical and Atypical Development. – Blackwell : BPS, 2003, p. 426.
 35. Hetherington E. M., Elmore A. M. Risk and Resilience in Children Coping with Their Parents Divorce and Remarriage. – Resilience and Vulnerability : Cambridge University Press, 2003, p. 182–212.
 36. Hyland T. L., Davis J. Angry Kids, Frustrated Parents. – Nebraska : Boys Town Press, 1999, p. 172.

37. Huesmann L. R. Psychological Processes Promoting the Relation between Exposure to Media Violence and Aggressive Behavior by the Viewer // *Journal of Social Issues*. – 1986, no 42, p. 125–139.
38. *International Handbook of Social Anxiety* / ed. W. R. Crozier, L. E. Alden.– New York, Chichester, Weinheim, Brisbane, Singapore, Toronto : John Wiley & Sons, 2001.
39. Kashani J. H., Orvaschel H., Rosenberg T. K., Reid J. C. Psychopathology in a Community Sample of Children and Adolescents // *Academy of Child and Adolescent Psychiatry*. 2001, no 28, p. 701–706.
40. Kauffman J. M.. *Characteristics of Emotional and Behavioral Disorders of Children and Youth*. 7th. – Columbus : Merrill Prentice Hall, 2001, p. 624.
41. Kazdin A. E., Siegel T. C., Bass D. Cognitive Problem-solving Skills Training and Parent Management Training in the Treatment of Antisocial Behavior in Children // *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. – 1992, no 60, p. 733–747.
42. King N. J., Hamilton D. I., Murphy G. C. The Prevention of Children's Maladaptive Fears // *Child and Family Behavior Therapy*. – 1983, no 5(2), p. 43–57.
43. Kolko D. J., Kazdin A. E. The Children's Firesetting Interview with Psychiatrically Referred and Nonreferred Children // *Journal of Abnormal Child Psychology*. – 1989, no 17, p. 609–624.
44. Kovacs M., Paulauskas M., Gatsonis C., Richards C.. Depressive Disorder in Childhood // *Journal of Affective Disorders*. – 1988, no 15, p. 205–217.
45. Kovacs M. Rating Scales to Assess Depression in School-aged Children // *Acta paedopsychiat*. – 1980–1981, no 46, p. 305–315.
46. Langlois J. H., Ritter J. M., Casey R. J., Sawin D. Infant Attractiveness Predicts Maternal Behaviors and Attitudes // *Developmental Psychology*. – 1995, no 31, p. 464–472.
47. Lemme B. H. 2003. Suaugusiojo raida. – Vilnius : Poligrafija ir informatika, 1995. – 575 p.
48. Lerner R. M. *Theories of Human Development : Contemporary Perspectives* // *Handbook of Child Psychology* / ed. W. Damon.

- 5th. Vol. I. – New York, Chichester, Weinheim, Brisbane, Singapore, Toronto : John Wiley & Sons. 1998, p. 1–25.
49. Leve L. D., Winebarger A. A., Fagot B. I., Reid J. B., Goldsmith H. H. Environmental and Genetic Variance in Children's Observed and Reported Maladaptive Behavior // *Child Development*. – 1998, no 69, p. 1286–1298.
50. Lewis M. *Origins of the Self-Conscious Child. – Resilience and Vulnerability* : Cambridge University Press, 2001, p. 102–118.
51. Lyons-Ruth K., Alpern L., Repacholi B. Disorganized Infant Attachment Classification and Maternal Psychosocial Problems as Predictors of Hostile-aggressive Behavior in the Preschool Classroom // *Child Development*. – No 64, 1993, p. 572–585.
52. Loeber R., Schmalting K. B. Empirical Evidence for Overt and Covert Patterns of Antisocial Conduct Problems // *Journal of Abnormal Child Psychology*. – 1985, no 13, p. 337–352.
53. Luster T., Rhoades K., Haas B. The Relation Between Parental Values and Parenting Behavior // *Journal of Marriage and Family*. – 1989, no 51, p. 139–147.
54. Luthar S. S. *Resilience and Vulnerability*. – Cambridge : Cambridge University Press, 2003, p. 574.
55. McCloskey L. A., Stuewig J. The Quality of Peer Relationships among Children Exposed to Family Violence // *Development of Psychopathology*. – 2001, no 13, p. 83–96.
56. McGuffin P., Thapar A. Genetic Basis for Bad Behavior in Adolescents // *Lancet*. – 1997, p. 411–412.
57. Milašiūnas R. ir kt. *Psichoanalitinė psichoterapija*. – Vilnius : Vaistų žinios, 2004, p. 534.
58. Myers D. *Psichologija*. – Vilnius : Poligrafija ir informatika, 2000. – 730 p.
59. Moynihan D. Defining Deviancy Down // *American Scholar*. – 1993, no 62(1), p. 17–30.
60. Mumme D., Fernald A., Herrera C. Infants' Responses to Facial and Vocal Emotional Signals in a Social Referencing Paradigm // *Child Development*. – 1996, no 67, p. 3210–3237.
61. Neiderhiser J. M., Pike A., Hetherington E. M., Reiss D. Adoles-

- cent Perceptions as Mediators of Parenting // *Develiomental Psychology*. – 1998, no 34, p. 1459–1469.
62. O’Leary S. G. Parental Discipline Mistakes // *Current Directions in Psychological Science*. – 1995, no 4, p. 11–13.
 63. Ollendick T. H., King N. J. Empirically Supported Treatments for Children with Phobic and Anxiety Disorders : Current Status // *Journal of Clinical Child Psychology*. – 1998, no 27, p. 156–157.
 64. Patterson G. R. Performance Models for Antisocial Boys // *American Psychologist*. – 1986, no 41, p. 432–444.
 65. Pennington D. C. *Social Cognition*. Routledge Modular Psychology Series. London and Philadelphia, 2000, p. 195.
 66. Plomin R. *Enviroment and Genes : Determinants of Behavior* // *American Psychologist*. – 1989, no 44, p. 105–111.
 67. Rubin K. H., Mills R. S. L. Maternal Beliefs about Adaptive and Maladaptive Social Behaviors in Normal, Aggressive, and Withdrawn Preschoolers // *Journal of Abnormal Child Psychology*. – 1990, no 18, p. 419–435.
 68. Rutter M. *Genetic Influence on Risk and Protection. – Resilience and Vulnerability : Cambridge University Press, 2003, p. 489–509.*
 69. Saarni C., Mumme D. L., Campos J. J. *Emotional Development / / Action, Communication and Understanding Handbook of Child Psychology / ed. W. Damon. 5th. Vol. III. – New York, Chichester, Weunheim, Brisbane, Singapore, Toronto : John Wiley & Sons, 1998, p. 237–309.*
 70. Schore A. *The Human Unconscious : The Development of the Right Brain and its role in Early Emotional Life Emotional Development in Psychoanalysis, Attachment Theory and Neuroscience / ed. V. Green. – Hove and New York : Brunner-Routledge, 2003 p. 23–55.*
 71. Schultz D. *Theories of Personality*. – Monterey : Brooks. Cole Publ, 1976, p. 575.
 72. Schwartz G. M., Izard C. E., Ansul S. E. The 5-month-old’s Ability to Discriminate Facial Expressions of Emotion // *Infant Behavior and Development*. – 1985, no 8, p. 65–67.

73. Snyder M., Snyder R., Snyder R. jaunesn. Vaikas tampa asmenybe. – Vilnius : Žmogaus studijų centras, 2002, p. 207.
74. Siegler R., DeLoache J., Eisenberg N. How Children Develop. – New York : Worth Publ, 2003, p. 600.
75. TLK-10 psichikos ir elgesio sutrikimai. Lietuvos psichiatrių asociacijos leidybos komitetas. –1997. – 289 p.
76. Valickas G. Asocialaus elgesio ištakos. – Vilnius : Lietuvos teisės akademija, 2001. – 217 p.
77. Walker E. C., Roberts M. C. Handbook of Clinical Psychology. – New York, Chichester, Weinheim, Brisbane, Singapore, Toronto : John Wiley & Sons, 2001, p. 1177.
78. Walker H., Sprague J. R. Longitudinal Research and Functional Behavioral Assessment Issues // Behavioral Disorders. – 1999, no 24, p. 335–337.
79. Webster-Stratton C., Reid M. J., Hammond M. Preventing Conduct Problems, Promoting Social Competence // Journal of Clinical Child Psychology. – 2001, no 30, p. 283–302.
80. Žukauskienė R., Ignatavičienė K. Kai kurie lietuviškosios CBCL 4/18 versijos psichometriniai rodikliai // Psichologija. – 2001, Nr. 24, p. 38–47.
81. Žukauskienė R. Kodėl vaikai neklauso? – Vilnius : G. Kuskio firma, 2001. – 56 p.
82. Фрейд З. Избранное. – Лондон : Overseas Publications Interchange Ltd, 1969, с. 355.

Situacijų sprendimo atsakymai

26 psl.

7. Saugus prierašumas. Trečioji – išreikšto prierašumo – fazė.

63–64 psl.

8. Visi ikimokyklinio amžiaus vaikai įvairiaisiais būdais siekia tėvų dėmesio. Jeigu tėvai pastebi ir pasidžiaugia vaiku, kai jis gerai elgiasi, jie paskatina vaiko norą toliau elgtis panašiu būdu. Bausmė ar neatkreiptas dėmesys į netinkamą vaiko elgesį turi sekti iš karto po stebėto epizodo. Mažiems vaikams naudinga leisti pasirinkti ir pamatyti savo elgesio pasekmes. Tai skatina atsakomybę ir savarankiškumą. Svarbu, kad tai vyktų šilumos ir saugumo atmosferoje.

Mažiausiai tinkamas atsakymas – b).

9. Apsauginiai veiksniai – aktyvus tėvų dalyvavimas vaiko auklėjime, vienodas požiūris į problemą; statusas nulemia įvairesnes galimybes ugdyti ir lavinti vaikus; kitoks brolio reagavimas gali tapti pozityvaus elgesio modeliu.

Rizikos veiksniai – tėvų nuolaidžiavimas emocinės iškvos metu; galima konkurencija tarp vaikų.

10. Atkreiptinas dėmesys, kad berniukas netinkamai elgiasi būtent grupinės veiklos metu. Galima kelti prielaidą, kad Martynas jaučiasi nesaugus tarp bendraamžių, netinkamu būdu stengdamasis atkreipti jų dėmesį. Tai gali būti susiję su pasikeitusia šeimos sudėtimi (berniukas jaučiasi mažiau svarbus, rečiau pastebimas, giriamas, mylimas). Nuolatinis sulaužytų taisyklių priminimas paprastai nėra veiksminga elgesio reguliavimo priemonė. Būtų pravartu dažniau pastebėti ir pagirti Martyną priimtino elgesio atveju, sudaryti sąlygas parodyti savo sumanumą, vikrumą ir pan.

75–76 psl.

6. Stiprėjant vaiko atminčiai, jis pamažu įsisavina, kad tėvai sugrįžta, kaip buvo pažadėję. Jei vaikas pasitiki savo tėvais, jis greičiau ir lengviau atsiskiria nuo tėvų. Paprastai tai įvyksta 3–4 vaiko gyvenimo metais.

Teisingas atsakymas – a).

7. Mokyklos baimė reiškia vaiko nerimą ir nenorą išsiskirti su tėvais. To galima išvengti, jei tėvai padeda vaikui laukti mokyklos kaip malonaus patyrimo. Palankiai nuteikia pozityvūs pokalbiai apie mokyklą, bendravimas su kitais pradinės mokyklos moksleiviais, ekskursija į mokyklą.

Priimtiniausi atsakymai – a), b).

83 psl.

4. Tėvai turėtų atkreipti dėmesį į tokį dukros elgesį ir kalbas. Patartina stebėti mergaitę kuo įvairesnės veiklos metu, pamatyti ir minėti stipriąsias jos savybes; pasiūlyti naujų jos amžiui adekvačių užsiėmimų, patraukliai leisti laisvalaikį. Kartu reikėtų vengti smulkmeniškos kritikos, dažnų pastabų, nelyginti jos su kitais vaikais, pabrėžti tai, kuo ji individuali ir nepakartojama.

Dalia Nasvytienė
VAIKO ELGESIO IR EMOCINĖS PROBLEMOS
Kontekstas, psichologinis įvertinimas ir pagalba

Redagavo Reda Asakavičiūtė
Maketavo Laura Barisienė
Viršelio dailininkė Eglė Varankaitė

SL 605. 5,75 Sp. l. Tir. 150 egz. Užsak. Nr. 05-30
Išleido Vilniaus pedagoginis universitetas, Studentų g. 39, LT-08106 Vilnius
Spausdino VPU leidykla, T. Ševčenkos g. 31, LT-03111 Vilnius
Kaina sutartinė